ОГИР З ЗОЛОТИМИ ЗУБАМИ

Крізь щілини намету було видно незвично синє небо. Олег Трубачов лежав горілиць на овечій кошмі, дивився на це небо й декламував:

В Хорасане есть такие двери,

Где обсыпан розами порог.

Там живет задумчивая пери.

В Хорасане есть такие двери,

Но открыть те двери я не мог.

— Не знаю, які там двері з таким поетичним порогом, а от що в Хорасані[1] зараз тиф — це я знаю напевне, — сказав професор Григорій Микитович, входячи в намет.

— Вашими устами, Григорію Микитовичу, говорить лікар, а моїми — філолог, — не міняючи пози, весело відгукнувся Трубачов. — Правда ж, Еллочко?

— Я вам не Еллочка, а Елла Михайлівна, — огризнулася висока вродлива дівчина, ретельно ховаючи під косинку своє непокірне біляве волосся.

— А хочете, я вам прочитаю чудовий бейт про ваше волосся? — не звертаючи уваги на її суворий тон, запитав Олег.

— А що таке бейт? — подивилася на нього Елла.

— Бейт — це двовірш, вірш, який складається з двох рядків. Читати?

— Одчепіться!

— Будь ласка.

Трубачов заплющив очі і ніби чужим голосом прочитав:

Шаш чиз дар он зулфі ту дорад мадан:

Печу гиреху банду хаму тобу шикан.

— Нічого не розумію! — знизала плечима Елла.

— То чого ж ви на мене кричите? — докірливо сказав Трубачов. — Адже варто нам переїхати кордон, і ви чутимете тільки таку мову. Уявіть собі, що мене поблизу не буде. Як ви зрозумієте?

— Не сваріться, мої милі, — сказав професор, — ми будемо там вкупі. Отже, турбуватися немає підстав. Ти, Олег, перекладатимеш, Елла допомагатиме мені, а всі ми разом допомагатимемо нашим сусідам позбавитися такої поганої речі, як тиф.

— Ну, вже коли й Григорій Микитович ще раз підтвердив мої перекладацькі повноваження, то я обов'язково мушу перекласти щойно прочитаний бейт! — вигукнув Трубачов. — Перекладати, Еллочко?

Елла мовчала і дивилася кудись вдалину.

— Переклад буде такий, — не чекаючи запрошення, продовжував Олег:

Шість речей має розсип твоїх кучерів:

Завитки, вузли, вигини, звивини, звиви й закрутки.

— Дуже цікаво, — заради ввічливості промовив професор.

— Цьому бейту вже майже тисяча років, — зауважив Трубачов. — А скільки чудесних, неповторних речей ви можете знайти в історії культури Ірану! Ви навіть уявити собі не можете, Григорію Микитовичу.

— Чому ж не можу, — посміхнувся професор, — у вільну хвилину можна буде зайнятися й цим, але хочу вам нагадати, що основна мета нашої поїздки — дещо інша…

— Знаю, — недбало відмахнувся Трубачов. — Інфекційні хвороби…

— Так, хвороби, — ствердив професор. — І не думайте, що це надто проста річ. В Ірані, наприклад, є так званий зелений москіт, якому варто лише залетіти крізь відчинене вікно до вашої кімнати, вкусити вас — і ви маєте пендинську виразку.

— Надзвичайно весела перспектива, — свиснув Олег, — особливо, коли врахувати ту обставину, що ми взагалі в кімнаті сидіти не будемо. Отже, цей зелений москіт може кусати нас без всяких перешкод протягом усієї доби, і що ж це за штука — пендинська виразка?

— Правильніше було б назвати її хворобою Боровського, бо вперше описав усі випадки пустинних виразок російський військовий лікар Боровський, — сказав Григорій Микитович. — Полягає ж вона ось у чому. Після укусу москіта і необхідного інкубаційного періоду в два-три тижні на тілі з'являється маленький прищик. З часом він перетворюється в добре помітне скловидне затвердіння, на місці якого виникає виразка. В пустині завжди спека, людина весь час пітніє, піт потрапляє у виразку, змішується з пилом, якого в повітрі пустині надзвичайно багато, і хвороба затягується на рік, а то й більше.

— Дуже симпатична хвороба, — сів на кошмі Трубачов, — мені вже починає здаватися, що цей москіт встиг мене десь куснути.

— Крім того, — продовжував професор, — в Ірані ще широко розповсюджений черв'як ришта. Це хвороба, яку в народі звуть "кінський волос". Личинки ришти заводяться в мікроскопічних комашках, що живуть у стоячій воді хаузів.[2] Коли людина п'є таку воду, личинки потрапляють в її організм, розвиваються там у багатометрових черв'яків, і ці черв'яки потім виходять на поверхню, проїдаючи шкіру найчастіше на нозі.

— Та-ак, — сказав протягом Трубачов. — Які ще є хвороби в тій країні, куди ми з вами їдемо?

— Є ще в Ірані лихоманка "тебе гаріб гез", тобто лихоманка, яку викликають укуси кліщів, що кусають лише чужинців. Іранців ці кліщі не займають, зате приїжджих…

— Досить, — вигукнув Олег. — З мене вже досить. Тепер я розумію, що мої товариші даремно заздрили мені. Якщо в мене буде та перевага, що я побуваю в Ірані, а вони ні, то зате вони гарантовані і від виразок, і від риніти, і від лихоманки, чого про мене сказати не можна…

— Злякались? — запитала Елла.

— Хто? Я? — повернувся до неї Трубачов. — Анітрохи. Але я б не сказав, що мені було дуже приємно дізнатися про ті сюрпризи, які готує для незвичної людини земля Ірану.

— То, може, ви втечете назад до Москви, поки не пізно? — посміхнулася Елла.

— Втікати я не збираюсь, — похмуро промовив Трубачов. — Я взагалі ніколи не тікаю, запам'ятайте це, будь ласка.

— Побачимо, — сказала Елла.

— Побачите, — пообіцяв їй Трубачов.

— Тихо, хтось іде, — підняв палець професор.

Всі замовкли й прислухалися. Вітер шарудів полами намету, співав пісок під чиїмись ногами: "Пів-пів, пів-пів". Ноги ступали твердо, рішуче, і пісок співав все голосніше й сумніше.

Ось кроки вже біля самого намету. Елла хотіла визирнути надвір, але в цей час висока постать загородила вхід.

— Товаришу капітан! — вигукнула Елла.

До намету зайшов начальник прикордонної застави капітан Чемерисов в легких бавовняних бриджах, в гімнастьорці, в брезентових акуратних чобітках і в панамі. Капітан був чимось схожий на кіноартиста Дружнікова, і тому Еллі він сподобався вчора з першого погляду. Зате Трубачов був не в особливому захопленні від начальника застави, йому здавалося, що в капітана й голос надто тихий і манери якісь цивільні, немов він не прикордонник, не офіцер, а простісінький собі бухгалтер. І тому, коли професор заявив, що вони зупиняться не в приміщенні застави, а просто посеред пісків, у наметі, Олег, сам не знаючи чому, зрадів і весь час шпиняв потім Еллу, яка була невдоволена з того, що професор позбавив її "людських умов".

— Добридень, — сказав капітан, торкаючись рукою панами, — пробачте, що не зміг прийти до вас зранку — затримався по службі.

— Ми розуміємо, — промовив професор, — сідайте, прошу вас. Ось тут, на кошмі, поряд зі мною.

— Дякую, — відповів капітан і, знявши свою панаму, присів на кошму. — Все-таки я не розумію, товаришу професор, — сказав він згодом, — не розумію, чому ви відмовилися від нашого запрошення і зупинилися не на заставі, а отут, у наметі, посеред пісків.

— Так треба, — буркнув Григорій Микитович. — Так треба. Ми їдемо на кілька місяців у чужу країну, де не будемо сидіти на верандах і пити холодний шербет[3], а їздитимемо по пустинях, по горах, ночуватимемо де доведеться, а то, може, й зовсім не ночуватимемо… Молодим людям, — він зробив жест у бік Елли й Олега, — треба загартовуватися, звикати до незручностей, до простого й суворого життя пустині. І чим раніше вони почнуть звикати, тим краще для них…

— Звичайно, краще, — підтримав професора Олег з явним наміром подратувати Еллу.

— Ви маєте рацію, професоре, — сказав капітан, — але мені, як господареві цих місць, не зовсім зручно перед вами. Перш за все я мушу бути гостинним, а моєю гостинністю, бач, не хочуть скористатися.

— Пусте, — махнув рукою професор. — Не варто турбуватися, тим більше, що завтра вранці ми їдемо…

— Боюся, що вам доведеться зачекати ще день-два, — промовив Чемерисов.

— А хіба що? — різко повернувся в його бік професор. — Хіба ще немає домовленості про час нашого переїзду через кордон?

— На Сході говорять: коли маєш змогу зволікати — не поспішай, — спробував відбутися жартом капітан.

— А все ж таки — чому ми маємо зволікати? — не відступав професор.

— Бачите, — нерішуче розвів руками начальник застави, і Олег знову подумав, що капітан більш схожий на бухгалтера, ніж на офіцера, — виникло невеличке ускладнення, про яке я не міг не повідомити своє командування…

— І це ускладнення безпосередньо стосується нас? — стурбувався Григорій Микитович.

— Ні, ні, — заспокоїв його капітан, — просто… ну, як би вам точніше сказати?.. У нас були деякі підстави… коротше кажучи, на тім боці було неспокійно…

— Я починаю догадуватися, — сказав професор, — там щось трапилося?

— Трапилося — не те слово… Кілька днів тому ми чули якийсь підозрілий гул…

— Машини? Танки? — висловив припущення професор.

— В тому-то й справа, що це були не машини, не танки, не літаки і взагалі не мотори…

— То що ж це було? — зацікавилася Елла.

— Важко сказати, — потер підборіддя капітан, — якби ми знали напевне, то ми б і не турбувалися в такій мірі, а тим більше не турбували б вас. Але цей гул не був схожий ні на що в природі…

— Може то гірський обвал? — втрутився Трубачов.

— Гори далеко звідси, обвалу не було б чути.

— То може просто гроза? Грім? — знову сказав Олег.

— На небі не було жодної хмаринки.

— А може, то в Ірані випробовують атомні бомби? — вже зовсім кепкуючи з капітана, засміявся Трубачов.

— І не бомби, — серйозно відповів Чемерисов, — бо гуло безугавно майже цілий день, уже не кажучи про те, що ніяких атомних бомб в Ірані немає.

— То що ж воно таке? — розгублено подивився на начальника застави Олег.

— Відповісти на це питання поки що ніхто не може, — сказав той, — але трапилася подія, яка говорить сама за себе…

— А саме? — запитав професор.

— Сьогодні вночі велика група озброєних вершників намагалася перейти кордон у районі нашої застави…

— І що ж? — вигукнула Елла. — Вони перейшли? Чи де вони зараз?

— Ми примусили їх повернутися назад, — спокійно промовив капітан. — Крім того, ми впіймали…

— Порушника кордону? — вигукнув Олег, який одразу простив капітанові, що він схожий на кіноартиста Дружнікова і без сумніву подобається Еллі, і його тихий голос, і типово цивільні манери.

— Так, порушника, — ледь усміхнувся капітан. — Я б не говорив вам про це, якби ви не їхали туди, але тепер ви мусите знати дещо… Коли не

заперечуєте, то я запрошую вас до себе подивитися на… порушника кордону.

— Ну що ж, це цікаво, — підвівся професор.

Капітан пропустив поперед себе Еллу й професора і, випередивши Олега, вийшов з намету.

— А де ж Кайнаров? — озирнувся довкола Трубачов. — Треба було б і його взяти з собою.

— Шофер ваш на заставі біля машини, — відповів капітан.

Застава була поруч. Низенькі глиняні хатки з плоскими дахами, довге приміщення стайні, вітродвигун, кілька молоденьких чинар — от і все, що можна було побачити серед безмежних пісків, які простяглися в усі боки, одноманітні, бугристі, голі.

Йшли мовчки. Вищав під ногами пісок, важко дихав професор, і Олегові мимоволі стало жаль Григорія Микитовича. Вже стара людина, мабуть, з безліччю своїх власних хвороб, а от, бач, їде в далеку й важку експедицію, в зовсім чужу країну, щоб рятувати людей, боротися я їхніми хворобами. А він, молодий, здоровий аспірант, ще й кепкував з нього в душі. Як не соромно!

— Що це ви замовкли, Олег? — запитала його Елла.

— Думаю, — буркнув Трубачов.

— Про що, коли це не військова таємниця?

— Про ізафетні[4] конструкції в персидській мові.

— А-а… Я й забула, що ви надзвичайно вчений і ввічливий молодий чоловік.

— Вже який є, — відрубав Трубачов.

На заставі було тихо й порожньо. Частина прикордонників відпочивала, інші несли службу по охороні кордону, деякі поралися на городі, який зрошувався водою з артезіана. Хоч був лише кінець травня, температура повітря сягала вже тридцяти градусів вище нуля, і всі з задоволенням сховалися в затінку стайні, товсті глиняні стіни якої не пропускали палючих променів сонця.

— Гришанін! — гукнув капітан.

— Єсть, товаришу капітан! — виринув звідкись невисокий, присадкуватий солдат, ще зовсім молоденький і майже не засмаглий — очевидно, недавно приїхав на заставу.

— Де чужак?

— Тут, товаришу капітан.

Гришанін, зробивши кілька кроків по стайні, зупинився напроти високого коня яскравожовтої масті.

Кінь нашорошив вуха, нервово затупцював на місці і тихо, погрозливо заіржав.

— Бач, який злий, — сказав капітан, — погляньте на нього.

Професор, Елла й Олег підійшли ближче і побачили коня, який спочатку їм навіть не сподобався. З невеличкою гривою, з надто розтягнутою спиною, довгошиїй, вузькогрудий, тонкохвостий, він не був

схожий на жодну породу тих коней, яких доводилося бачити професорові, Еллі або Олегові. Вони запитливо подивилися на начальника застави, мовляв, для чого ти нас привів сюди. А капітан, немов прочитавши їхні думки, одійшов убік і наказав Гришаніну:

— Виведи його надвір!

Гришанін одв'язав коня і, зачекавши, поки всі вийдуть з стайні, повів його за ними.

На сонці кінь умить став зовсім нової масті. Виявилося, що він не жовтий, а жовтогарячий, з золотистим відблиском, немов стиглий плід хурми. Під тонкою шкірою в скакуна рельєфно виділялися міцні сухі м'язи, ноги в нього були високі, тонкі і надзвичайно рівні. Маленька красива голова граціозно сиділа на сильній, хоч і тонкій шиї. Здавалось, цей кінь міг народитися лише тут, серед жовтих пісків, під цим щедрим сонцем, на цій рівній безмежній землі, народитися лише для того, щоб, злившись своєю мастю з кольором пісків і сонячних променів, мчати на своїх тонких, м'язистих ногах, випереджаючи вітер, лякаючи піщаних ящірок зем-земів, збуджуючи стукотом копит на твердих такирах[5] віковічну тишу над пустинею.

— Хоч я нічого не розуміюся на конях, але ця конячина мені подобається, — сказав Трубачов.

— Справжній ахалтекинець! — почувся позад нього чийсь голос, і всі побачили шофера експедиції Кайнарова, що підходив до стайні. — Наш кінь, — гордо сказав він, — туркменський…

— На жаль, туркменського в ньому тільки й є, що порода, — промовив начальник застави, подавши знак Гришаніну. щоб той провів коня по подвір'ю.

— А яка порода! — вигукнув Кайнаров. — Ви подивіться, як він ступає! Поганий той кінь, який не може поставити задню ногу на слід передньої, а цей!.. Та він же ступає слід у слід! А подивіться на його шию, на його ноги, на його копита… Він ніколи не знав підків, бо виріс у пустині, де стальна підкова спалює ріг копит. Він ніколи не їв нічого, крім ячменю або вівса, бо його хазяїн не міг допустити, щоб живіт у коня перетворився в барило, яке заважає ступити крок. Він благородний…

— Як Дульдуль, швидкий, як Бурак, дужий, як Рахш, і прекрасний, як Шебідз, — перебив Кайнарова Трубачов.

— Ви вже тут як тут з своєю міфологією, — невдоволено сказала Елла. — Хто може щось розібрати в цій вашій екзотиці — не розумію!

— Ну, це ще не так важко, — відгукнувся капітан. — На Сході вам кожен скаже, що Дульдуль — це кінь Імама Алі, зятя Мухаммеда, Буряк — таємнича тварина, на якій Мухаммед, як розповідає легенда, зробив свій мірадж, тобто нічний політ на небо, Рахш — бойовий кінь знаменитого витязя Рустема, якого оспівав Фірдоусі[6] в своїй "Шах-наме", а Шебідз — кінь принцеси Ширін, героїні поеми Нізамі…[7]

— Ого, товаришу капітан, — шанобливо промовив Трубачов, — не знав я, що прикордонники так добре знають східну літературу, гадав — у вас на це не вистачає часу…

— Часу тут так мало, що його повинно вистачати на все, — загадково відповів капітан. — Але я вам, товариші, ще нічого не сказав про цього огиря. Ти, Кайнаров, маєш рацію, стверджуючи, що це кінь пустині — ахалтекинець. Так, це ахалтекинець. І він все життя прожив у пустині, бо його копита ніколи не знали підків. Тут ти також не помилився. Але ти помилився, подумавши, що кінь цей наш, туркменський. Ні, він — з того боку…

— З Ірану? — вигукнули одночасно Трубачов і Кайнаров.

— Так, звідти. Подивіться хоча б на його вуздечку.

— Я вже давно звернула увагу, — сказала Елла, — але мені просто незручно було говорити про це: скажуть — жінки, крім прикрас, ніколи нічого не помічають…

— Ну що ж, у даному випадку ця жіноча спостережливість тільки доречна, — посміхнувся капітан. — Як всі ви бачите, вуздечка в цього огиря не зовсім звичайна. Вона прикрашена бірюзою, золотими й срібними бляшками і навіть рубінами. Ще багатші на коневі були огруддя й сідло, які я вам зможу показати пізніше. Але навіть це ще не настільки незвичайне й дивне, бо на Сході панує звичай прикрашати і коней і верблюдів: це, мовляв, рятує їх від поганого ока. Але гляньте сюди…

Він швидко підійшов до коня, нахилив йому голову й ледь підняв м'яку верхню губу. В роті в коня щось блиснуло і засяяло, ніби сонце. Капітан, кивнувши Гришаніну, щоб той йому допоміг, відкрив і нижню губу — і всі ахнули: зуби в огиря були з найщирішого золота!

— Ай-ай! — вигукнув Кайнаров, — басмацький кінь, бандитський кінь! Ніколи ще про таке не чув…

— І ще в одному ти помилився, Кайнаров, — сказав начальник застави. — Цей кінь не їсть не тільки сіна, але й ячменю, вівса, гороху і навіть рису не хоче. Ми пробували давати йому м'ясо, овочі, борошно, пійло — він ні на що навіть не дивиться, а тільки ірже й показує свої золоті зуби.

— Хм, дивна тварина, — промовив професор, — може, він просто не звик брати їжу з чужих рук…

— Навряд, — похитав головою капітан, — він стільки пробіг цієї ночі, що взяв би їжу з чиїх завгодно рук. Подивіться на його здухвини. Він

охляв до того, що ось-ось звалиться з ніг, а на їжу не хоче й дивитися. Тут щось не те…

— Одну хвилину, — поспішно сказав Кайнаров, ніби боявся, що йому не дадуть цієї хвилини для того, щоб він міг висловити якусь свою думку, — одну хвилинку, — і я розкрию вам цю таємницю. Старі люди розповідали про такі випадки, але сам я ще ніколи в житті не зустрічав подібного і, визнаю, не вірив, щоб воно могло бути.

— Але що, що саме? — запитав його професор.

— У вас є опій? — запитанням на запитання відповів Кайнаров.

— Опій? Звичайно є. Але для чого він вам?

— Дійсно; для чого опій? — здивувалася Елла.

— Мовчіть, розкривши рот уваги, — засміявся Олег. — Ходімо краще принесемо Кайнарову те, чого він просить.

Через хвилину-дві вони принесли кілька порошків опію. Кайнаров насипав у брезентове відро вівса, потрусив його зверху сіруватим порошком і підніс коневі. Огир недовірливо понюхав, раптом жадібно роздув ніздрі, заіржав і пожадливо накинувся на овес.

— Що я бачу! — вигукнув професор. — Кінь — наркоман? Він не може жити без опію? Який жах…

— На жаль, це так, — зауважив капітан. — Очевидно, господар цього коня не вірить у свої власні сили і так звик підігрівати себе наркотиками, що вирішив привчити до цього навіть свого коня.

— Після такої порції цей кінь стає, мабуть, божевільним, — висловив припущення Трубачов.

— Він як глиняна піч, — сказав Кайнаров, — якщо в ній буде горіти невеличкий вогонь, то вона пектиме коржі поволі, зате довгі роки. А коли ми запалимо в ній надто великий вогонь, то коржі будуть пектися значно швидше, але піч через місяць розвалиться на шматки, не витримає цього вогню. Цей ахалтекинець також дуже швидко розвалиться від отруйної дії опію, та він не знає цього й не може знати, його треба рятувати…

— Але як! — вигукнула Елла.

— Хіба я знаю, — здвигнув плечима Кайнаров. — Треба найти старих людей і запитати в них, у жителів пісків, у кумлі. Вони знають все на світі…

Але лікувати огиря не довелося. Наступного ранку, коли Гришанін повів його до колодязя на водопій, кінь різко тріпнув головою, вирвав з рук молодого солдата повід і помчав у бік кордону. Гришанін розгубився і, замість того, щоб підняти тривогу, кинувся бігти за конем, ніби він міг його наздогнати. Коли він нарешті схаменувся й прибіг до капітана, огиря з золотими зубами вже не було видно за барханами. Начальник застави подзвонив на прикордонні пости, але з одного повідомили, що кінь промчав за кілометр від них, мов золотий вихор, і його не вдалося спинити навіть пострілами.

Чемерисов пішов до професора.

— Кінь утік, — сказав він, — утік до свого хазяїна, якщо той живий. Для нас це не дуже, приємно, але для вас, можливо, навіть краще, що скакун повернувся назад.

— Краще? — перепитав його Олег. — Дивна у вас логіка, капітане. Це нагадує мені героя однієї східної притчі.

— Облиште ви, будь ласка, свої притчі, — втрутилася Елла. — Вони вже, здається, починають нам всім набридати, навіть товаришеві капітану.

— Ні, чого ж, — всміхнувся начальник застави. — Я радий послухати.

— В притчі розповідається, — почав Трубачов, — про чоловіка, який все життя прожив у диких кам'янистих горах і ще жодного разу не бачив фруктового саду. Спустився він якось у долину. Побачив там прекрасний сад, і, ясна річ, сад той дуже сподобався горцеві. Але не міг він зрозуміти одного: чому величезна диня росте на тоненькім стебельці, яке стелеться по землі, а маленький горіх — на великому дереві, що сягає віттям до самого неба? Походив він походив по саду й ліг спочити під горіховим деревом. Прилетів птах, сів на дерево, почав клювати горіх, і той упав на землю. Упав він якраз чоловікові на лоб і набив йому добрячу гулю. Тоді чоловік підняв руки до неба й сказав: "О господи, безконечна мудрість твоя! Якби на дереві висів такий величезний плід, як диня, він би розквасив мені голову. Все, що ти робиш, господе, все на краще".

— Ну що ж, — сказав капітан, — ви маєте право дорікати нам, що ми не зуміли затримати порушників кордону, не змогли навіть зберегти цього, я б сказав, музейного коня, хоча, мушу сказати, — нам від нього ніякої користі не було й не могло бути. Але не будемо зараз говорити про нас, прикордонників. Мова йде про вас. Хай те, що трапилося тут за останні кілька днів, звучить для вас як пересторога. Будьте обережними, дорогі товариші, остерігайтеся лихих людей по той бік кордону. Остерігайтеся, коли хочете, й цього огиря з золотими зубами. Оце і все, що я хотів вам сказати. Сьогодні о другій годині дня ви переїдете кордон.

Він потиснув усім руки, побажав щасливої дороги й пішов, не озираючись, до застави, і пісок під його ногами співав все тихіше й тихіше, поки не замовк зовсім.

— Прекрасна людина, цей капітан, — замріяно промовила Елла. — Сидить він тут серед пісків, на самому краю землі, і охороняє нас з вами.

— Ну, нас він уже не охороняє, — засміявся Трубачов. — Ми їдемо з вами за край землі, де не буде навіть цього милого вашому серцю капітана.

— Молоді люди, — суворо наказав професор, — я не люблю, коли в моїй присутності починаються подібні розмови. Давайте готуватися.

МАШИНА КОТИТЬСЯ ПО ІРАНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Десятого дня місяця хордала, третього місяця іранського сонячного року, зелена машина ГАЗ-51 з будкою на кузові переїхала державний кордон Радянського Союзу й Ірану і зупинилася біля іранського прикордонного поста. Над плоским глиняним дахом поста тріпотів на вітрі чотирикутний прапор з зображенням лева, з-за спини в якого сходило сонце. На подвір'ї поста ходили сергаддари — іранські прикордонники, високі, худі, сутулі, в яскраво-жовтому обмундируванні, з довжелезними гвинтівками в руках. Сонний офіцер перевірив у професора проїзне свідоцтво, і машина покотила далі, залишаючи позад себе і понурих сергаддарів, і жовтого лева, що заступав своєю спиною сонце.

Професор сидів у кабінці поряд з Кайнаровим, а Олег і Елла не одривалися від маленьких віконечок, заздалегідь зроблених у будці передбачливим шофером.

Перед ними простягалася чужа земля. Вона лежала одноманітна, суха і жовта. Лише праворуч на далекому виднокрузі громадилися синюваті стіни гір, і очі мимохіть поверталися туди, наче шукали відпочинку на широких сідловинах хребтів, що підпирали білувато-блакитне небо.

Країна древньої тисячолітньої історії, країна пустинь і гір, країна великих поетів і полководців, земля, через яку колись пролягали шляхи десятків племен і народів, над якою безугавно стояв тупіт кінських копит, скрип коліс і людський гомін, що піднімалися до самого неба, тепер лежала мовчазна, принишкла, тільки вітер пролітав над нею, висвистуючи й завиваючи, мов голодний шакал.

Он ліворуч просто серед пісків сіріє якесь безформне громаддя незграбних веж, високих стін, напівзасипане сухим піском каміння. То, очевидно, руїни якогось стародавнього міста, покинутого його мешканцями, може, ще в часи Хулагидів або Тімура. Он за барханами стоїть обідрана кибитка кочовика, біля якої бродить худий старий верблюд. А обабіч шляху біліють на сонці купи кісток — то, мабуть, загинув колись цілий караван, застигнутий піщаним ураганом.

О Іран! Скільки людських нещасть бачила твоя земля! Скільки бідності й горя криє вона зараз. Ти лежиш мовчазний і похмурий, хоч і сяє над тобою сліпучобіле сонце. Ти не розповіси про те, як страждають твої сини, як тисячі тремтячих людей в брудному лахмітті стогнуть і плачуть з розпуки, як діти повзають рачки разом з собаками. Де візьмеш ти слів, щоб розповісти, як обпалюючий вітер пустині пролітає по широких вулицях твоїх мертвих міст і сліпі будинки байдуже дивляться в безбарвну пустку, де немає місця людині?

О Іран, країна троянд, тисяч садів, мрійників і поетів! Що лишилося в тебе для бідної людини, крім голоду, убозтва й несамовитих вітрів, які приносять не далекі запахи ніжних троянд, а знову ж голод і убозтво? Чи не тому в тебе вітрів більше, ніж троянд у найкращих квітниках! Є теплий нічний вітерець насим, ніжний, мов слова першого кохання, і є вітер барег — гарячий вітер, який обпалює уста і не дає їм розкритися навіть для того, щоб вимовити хоч слово. Є шемал — холодний північний вітер, який дме в місяці азар[8], і є шарджі — злий, пекучий вітер, бич бідняків. Є дів-бад — ураган, який триває кілька хвилин і за цей короткий час може поховати під пісками караван з сотні верблюдів, і є баде-садо-бист-рузе — вітер ста двадцяти днів, який проривається через ущелини

Туркмено-Хорасанських гір з соляних пустинь і дме на протязі чотирьох місяців. Є тогд-бад — вихор, гарячий, мов кип'яток, і є хак-бад — жахливий самум, що піднімає в повітря ледве чи не весь пісок, який є в пустині. Є бад-і-кесиф — поганий брудний вітер, як його називають караванники, від якого одвертаються навіть верблюди, і є теб-бад — лихоманковий вітер, який дме одразу з усіх боків, від якого можна збожеволіти.

О Іран, як приймеш ти людей, що прийшли допомогти твоїм синам?

А машина з маркою радянського заводу на радіаторі все котилася й котилася вперед. Вже зникла пустиня й зашурхотів під колесами крем'янистий шлях передгір'я. Насунулися на машину гори, високі, голі, безлюдні. Вони зовсім не сині й не темні, як здавалося віддалік, а руді, мов череп'яний горщик, і очі вже не одпочивають на їх високих гребенях, а сльозяться від мелькання урвищ, гострих скель і кам'янистих розсипищ. Машина перевалила через гряду верховин. Ось і перевал, зараз, мабуть, буде спуск у долину. Але ні — знову попереду стіна, вірніше, вже не стіна, а темна хмара на високому ясному небі, важка й неприступна. Та чим ближче ви під'їздите до цього нового пасма гір, тим нижчими, лагіднішими стають вони, тим частіше холодні пазухи гір, наповнені ще нерозталим снігом, змінюються теплими долинами, де ростуть мигдаль і гранат, алича й грецький горіх, де ви побачите листя найрізноманітніших форм і квіти всіх кольорів, які тільки є на землі.

Ночувати зупинилися в теплій, маленькій долині, сповненій запахами квітів і пташиним гомоном. Трубачов і Кайнаров наносили сухих гілок і торішньої трави, професор розпалив вогнище, і незабаром мідні язики полум'я вже розтинали м'яку непорушну пітьму. Елла, втомлена довгим переїздом, заснула в машині, і її вирішили не будити. Олег розігрів трохи консервів, скип'ятили чай, повечеряли й деякий час сиділи мовчки, прислухаючись до того, як потріскують дрова у вогнищі і ледь чутно шумить листом дерев на схилах долини вітер.

— А тут, мабуть, кабани дикі є, — задумливо промовив професор, копирсаючи паличкою землю. — Пополювати б…

— А ви хіба любите полювання? — запитав Трубачов.

— Молодий чоловіче, — тихо засміявся Григорій Микитович, — та чи знаєте ви взагалі, що таке полювання? А особливо полювання на дикого кабана…

— А хто ж його знає, — знизав плечима Олег.

— То послухайте, молодий чоловіче, — ховаючи лукаві вогники, що загорілися в його очах, сказав професор. — Я розповім вам зараз про полювання на дикого кабана. Дикого кабана інколи називають ще вепром, — це вже кому як подобається. Називайте його як хочете і їдьте на полювання. Їхати треба з Москви чеоез Кінель і Бузулук простісінько на ріку Амур. Щоб убити вепра, потрібно мішок піску, два налигачі і добрячий дрючок. Дрючок ви берете самі, налигач даєте своєму товаришеві, а піском посипаєте найслизькіше місце на Амурі. Ага, ледве не забув! Обов'язково візьміть з собою стопку. Стопка — це найнеобхідніше. Коли ви влітку, скажімо, йдете на качок, то стопка береться для того, щоб вихлюпувати воду з човна, якщо він потече. А тут вона знадобиться, щоб хрокати. Для чого хрокати? А щоб вепр вас злякався і біг прямо на слизьке місце. Бо як не буде стопки, то тоді вам хоч сякайся. Був у мене колись приятель доцент Стратон Стратилатович, — ох, і сякався ж! Як гахне бувало на обидві ніздрі, так вепри аж казяться.

Ну вам, ясна річ, краще взяти стопку, бо чоловік ви молодий, знайомих таких у вас ще немає. Берете ото, значить, стопку, дрючок і йдете. Дивитесь — вепр! Ви як хрокнете, він тільки — шелесь! — і побіг лісом прямісінько до річки, на те місце, що ви піском посипали. Бо воно ж найслизькіше. Добігає до річки, розгониться — геп на лід! Упав і лежить, не їде! Бо під щетиною ж не лід, а пісок! І поки ото вепр лежить,

задравши ноги, і дивується, чому він лежить, а не їде, ваш товариш любісінько собі виходить з кущів, бере налигача і зв'язує вепрові передні ноги. Потім бере другого налигача і в'яже йому задні ноги. Тут підбігаєте і ви з дрючком і стопкою, просовуєте дрючок вепрові під ноги, берете з товаришем кінці дрючка на плечі і тягнете вепра просто на кухню. А стопку сховайте в кишеню, щоб бува дружина не побачила. Хоча я й забув, що ви ще не одружений.

— Ви, мабуть, хочете розвеселити мене після своїх розповідей про москітів і лихоманки? — сказав Трубачов. — То повірте, що я не шкодую. Я радий, що поїхав у цю країну.

— Добру справу завжди робиш з радістю, — облишивши жартівливий тон, відповів йому професор. — А щоб були для цього сили, давайте спати.

Другого дня машина в'їздила в Келат — мале, безладне містечко, брудне і тісне, мов ущелина в горах. Лише одна вулиця в місті була широка і вела вона просто до центра, де був тийунче — базар, на якому, як відомо, завжди знайдеться тимче, щось на зразок невеличкого готелю, караван-сарай для приїжджих. Широкою вулицею, центральною площею, гамірливим базаром на в ній, круглими хаузами з непорушною зеленою водою і гніздами недоторканих лелек — птахів миру — на поодиноких дахах Келат нагадував перше-ліпше азіатське місто.

Маленькі хлопчаки у високих кудлатих папахах і порваних халатах бігли за машиною кричали щось незрозуміле, верхівці на сухоногих конях, на різномастих ішаках, на верблюдах поспішали на базар і здивовано дивилися вслід зеленому незграбному чудовиську, що сердито гуло й сповнювало повітря вонючим димом.

Базар був для міста всім. Тут можна було придбати все, що треба з одягу й продуктів, тут дізнавалися про останні новини, слухали кращих співців і музикантів, дивилися танці і фокуси заїжджих факірів, тут

вирішували питання про шлюби, обговорювали народження дітей і похорони померлих родичів. Тут можна було зустріти струнких туркменів у своїх традиційних шапках — тельпеках, мускулястих, як і личить жителям гір, курдів, похмурих афшарів, пишних каджарів і, звичайно ж, персів, або фарсів, як їх тут називали, гнучких, окатих, червоногубих.

Що може зрівнятися з базаром у азіатському місті! Над базаром стоїть непроглядний пил, пахне кінським і поем і овечим салом, десятки кузень і печей, в яких випікаються коржі, розповсюджують їдкий дим і чад. Лотошники несуть на головах підноси, корзини, ящики і голосно співають, перелічуючи свої товари, розхвалюючи їх якість і намагаючись перекричати один одного. На дощаних лавах лежать гори овочів, ранніх фруктів, м'яса, риби, покритої шаром рослинної фіолетової фарби, яка запобігає її псуванню. На кожному кроці в очі кидаються великі чотирикутні лаковані підноси — ханче, наповнені маленькими коржиками, урюком, фісташками, джидою, різноманітними цукерками, кунжутною халвою, горіховими пряниками, мигдалем. В дверях численних лавок стоять і сидять купці з червоними від хни бородами, вигукують назви товарів, які є в них, хапають перехожих за руки, запрошують зазирнути до себе в лавку, випити скляночку чаю з імбірним печивом або з'їсти скибочку скороспілої дині гуль-об.

Варто вам було з'явитися поміж крамниць, як за вас в ту ж мить починалася справжнісінька війна поміж цими галасливими, надзвичайно люб'язними й ласкавими людьми. Торгівець коштовностями — джавагерфоруш обіцяв здивувати вас індійськими виробами з слонової кістки, торгівець галантереєю клявся бородою пророка, що тільки в нього ви можете знайти найкращу англійську бритву, яка з одної волосини може зробити дві, з двох — чотири, а з чотирьох — скільки завгодно. Саабзіфоруш доводив, що жити без овочів — іде все одно, що не робити намаза, і обіцяв одправити вам додому цілий віз моркви для плову або ж корзину найніжнішого виноградного листя для голубців-долми.

— Хай ваше життя буде таке ж солодке, як ця халва! — вигукував продавець халви, випереджаючи іншого купця, який тільки-но побажав, щоб аллах не визначив вам захворіти на чужині.

— О насолода мого серця, хай будуть щасливими твої кроки! — пронизливо кричав один купець, піднімаючи до обличчя руки з пофарбованими хною нігтями.

— Я візьму тебе в обійми своїх найкращих надій, — репетував інший. — Хай ніколи не стануть м'якими твої ребра.

— Ти поїдеш на коні своїх кращих бажань, якщо купиш у нас хоч один халат, — додавав третій.

В цій країні, кращі товари якої — килими, кокони, мигдаль, сушені абрикоси, кишмиш — не вдається продати за кордоном навіть зі збитками, вдала торговельна операція вважалася, мабуть, найвищим щастям. Торгівля перетворилася в мистецтво, в культ, у своєрідну філософію. Адже ще стародавні мудреці говорили, що основа торгівлі грунтується на дурості. Кожен, хто купує товар, якого не знає, буде обдурений. В операціях не треба церемониться, бо хитрі люди говорять: сором'язливість зменшує хліб насущний. Є два види торгівлі: один — операція, другий — подорож. Подорож надто небезпечна: в ній, як плаваючому в морі, — прибутків по кісточки, а збитків по шию. Операція ж небезпечна тим, що ти можеш не знати покупця. Отже, шукай його, мов своє щастя, і торгуйся, бо світ тримається людиною, а людина торгівлею.

Напроти караван-сарая, в якому зупинилася експедиція, просто посеред вулиці, сидів на землі бродячий дервіш[9]. Брудний, волосатий, у високому повстяному капелюсі, з шкурою леопарда на плечах, яка служила йому й за плащ і за ковдру, дервіш являв собою незвичайне видовище. На грудях у нього висіла посудина для збору подаянь — кашкул, зроблена з шкаралупи кокосового горіха, чорні зернясті чотки

змією обвивалися навколо руки, другою рукою дервіш час од часу підносив до уст великий буйволячий ріг, гучно трубив у нього й кричав відчайдушним пронизливим голосом:

— Я-хакк!

— Що він кричить? — запитала Елла. — Мені стає страшно від голосу цієї людини…

— Він хоче сказати, що істина, тобто бог — це не хто інший, як він сам, бродячий дервіш, — пояснив Трубачов. — Ці слова вперше вимовив містик Халладж, який жив у десятому столітті. За них він поплатився надто дорого: його спалили живцем у Багдаді. Але сучасних дервішів ніхто не спалює, бо вони, стверджуючи, що немає бога, крім самої людини, все ж моляться аллаху п'ять разів на добу, про що ви можете пересвідчитися хоча б з того, що біля дервіша лежать молитовний килимок і глечик для ритуального обмивання. — Все одно я його боюся, — повторила Елла. — Зверніть увагу, який у нього погляд.

— Я-хакк! — немов відповідаючи на її слова, закричав дервіш і вихопив з-за пояса блискучу сокирку, покриту позолоченими арабесками.

— Ми в чужій країні, і тому треба приготуватися побачити багато несподіваного й незвичайного, — повчально сказав професор. — Не треба хвилюватися, Елло Михайлівно.

Трубачов порадився з хазяїном караван-сарая даландаром, худим, мов скорпіон, персом, про те, як зручніше їм буде відвідати губернатора округи фармандара, резиденція якого була в Келаті. Даландар послав одного з своїх слуг з листом, в якому Трубачов просив фармандара прийняти радянських лікарів, що приїхали в його округу для боротьби з епідемією тифу.

Професор з Кайнаровим пішли шукати перукарню, щоб поголитися, Олег залишився заспокоювати Еллу, на яку болісно впливали і базарний гамір, і брудний дервіш перед приміщенням караван-сарая, і здивовані погляди хазяїна, який не звик, щоб жінка перебувала в біруиі — чоловічій частині приміщення.

Потім їли люля-кебаб, наперчений до того, що здавалося, ніби в роті було не смажене м'ясо, а принаймні тліюче вугілля. Вже надвечір прибув посланець від губернатора і передав професорові листа. Лист був написаний найзаплутанішим на сході почерком "шикаста", і Трубачову довелося добре поморочитись, поки він нарешті зміг його прочитати.

Починався лист традиційною формулою тисячолітньої давності: "В ім'я бога милостивого й милосердного! Восхвалимо його й помолимося за його славного пророка!.." Далі йшла похвала мудрості російського лікаря-пезешка, висловлена цілою дюжиною заплутаних словесних формул, і лише в самому кінці губернатор писав, що він радий дати насолоду своїм очам від присутності в його домі бажаних гостей завтра вранці після другого намаза[10]. Підписано було: фармандар Голям Салех Мешхеді.

Трубачов розповів професорові й Еллі про ті місцеві звичаї, які необхідно було знати, щоб не трапилося ніякої неприємності, та й для того, ясна річ, щоб поставитися до них з належною пошаною, бо чужоземний гість завжди повинен поважати звичай народу, в країну якого він приїхав.

В Ірані гість входить у кімнату в шапці, бо непокрита голова є ознакою неблагородного розуму, але без взуття. Говорити одразу про справу, яка привела тебе сюди, не слід. Поспішність у розмові вважається непристойною балакучістю, неповагою до співбесідника, несерйозним ставленням до важливої справи. Ця звичка освячена тисячоліттями життя в безмежних пустинях і диких горах. Бо справді, куди поспішати, якщо попереду сотні кілометрів пустині, повільний крок верблюдів, одноманітний пісок під ногами й одноманітне, вилиняле небо

над головою! Тому краще мовчати, сказати хазяїну кілька люб'язностей, запитати про його здоров'я, не згадуючи, звичайно, жодним словом про здоров'я його дружини (бо жінці не місце в чоловічих ділах), і снувати нитку розмови, довгу й тонку, мов волосина з хвоста скакуна.

Будинок губернатора стояв посеред тінистого саду з двома круглими хаузами, наповненими свіжою, прозорою водою. Перед решітчатою верандою, що тяглася вздовж усього будинку, росло безліч троянд. Тут були дамаські троянди, що сягали понад два метри у висоту, ніжні китайські й індійські троянди, що цвітуть на протязі всього року, але найбільше було персидських махрових троянд, які мають найкращий у світі запах.

Голям Салех, порівняно молодий, гладкий, безбородий чоловік, у чорному європейському костюмі, зустрів гостей біля веранди і, приклавши руку до серця, запросив до кімнати.

— Дамаг-є-шачаг-ост? — запитав він професора, коли всі зайняли місця на маленьких подушечках, розкладених на великому килимі, який покривав підлогу.

— Фармандар питає про наше здоров'я, — переклав Трубачов.

— Скажіть йому, що повітря його батьківщини добре вплинуло на наше здоров'я, і це допомогло нам перемогти той біль у душі, який викликала тимчасова розлука з рідною землею, — відповів професор.

— Пішак, доходячи до краю шахової дошки, стає ферзем. То чи не те ж стає з людиною, яка доживає до мудрої старості? — сказав Голям Салех, якому дуже сподобалася відповідь Григорія Микитовича. — Моя повага до професора безмежна, як небо над нашими головами, а моя пошана до його молодих друзів живиться цією повагою, як місяць живиться сонячним світлом. Я бачу, що в мудрого професора є дуже розумний помічник, доказом чого служить його широке чоло, ясносірі очі,

широка долоня й великий проміжок між великим і вказівним пальцями. А дивлячись на вашу юну супутницю, я тільки тепер зрозумів весь сенс загальновідомого твердження про те, що господь великий і славний усім людям красу вклав у очі й брови, витонченість — у ніс, солодкість — у губи і зуби, свіжість — в шкіру обличчя, волосся ж створив для прикраси.

Після цього пишного вступу Голям Салех сплеснув у долоні, і слуги почали вносити в кімнату блюда з східними ласощами, глечики з шербетом, цілі гори плова з молодими курчатами, незмінний люля-кебаб, свіжі фрукти. Відмовлятися було нечемно, і тому довелося прийматися за їжу, відклавши ділові розмови на той невизначений час, який буде потрібний для того, щоб принаймні хоч покуштувати всіх пропонованих господарем страв. Коли ж у кінці трапези професор запитав спітнілого в незвичному європейському костюмі Голям Салех про епідемію у Великому оазисі і поцікавився, чи можуть вони сподіватися на якусь допомогу місцевої влади, губернатор почухав під накрохмаленою сорочкою повні, немов у жінки, груди й відповів жартом:

— У нас люблять говорити, що жителі Парса[11] і вимагають і дають, ісфаганці самі вимагають, але другим не дають, а хорасанці ні від кого не вимагають, але нікому нічого й не дають. Мудрість російського лікаря сягає до небес і додати щось до цієї мудрості я не в спромозі.

— Ми добре знаємо, — сказав йому Григорій Микитович, — що у вашій країні всього близько шестисот лікарів, з яких у цій окрузі, можливо, немає жодного, тому не будемо вимагати від вас дати нам в допомогу хоча б одного медика. У нас, як бачите, є й свій перекладач. Ми маємо машину, медикаменти, все, що потрібне для нашої безпосередньої роботи. Але ж визнайте, що не скрізь нас можуть так гостинно приймати, як це зробили ви.

— Не затьмарюйте поверхні свого настрою пилом турбот, — заспокійливо підняв долоні губернатор. — Завтра вранці до вас приєднається наша людина. Щоправда, це, на превеликий жаль, всього

лиш жінка, але зате вона знає медицину. Коли руський професор не стане заперечувати…

— О, не турбуйтеся, будь ласка, — заспокоїв його Григорій Микитович.

— Крім того, — продовжував фармандар, — я дам вам листа до всіх сільських старост-кедход, до всіх шахрдарів[12], і вам ніхто ніде не стане на перешкоді.

Він взяв великий аркуш паперу з гербом Ірану, звивистими гадючками персидських літер написав кілька рядків і передав листа професорові, побажавши щасливої дороги й сердечно розпрощавшись з гостями.

Коли професор, Олег і Елла вийшли на вулицю, Елла злякано схопила Трубачова за руку: перед двором фармандара, розклавши навколо себе своє причандалля, сидів бродячий дервіш.

Вона до того була налякана переслідуванням цього орудного пройдисвіта, що вже до вечора не виходила з своєї кімнати в караван-сараї і навіть не піддалася на вмовляння Трубачова, який пропонував їй піти оглянути базар і місто.

Олег пішов без неї. Він до того втомився під час прогулянки, що заснув, як тільки доторкнувся щокою до подушки. Він навіть не помітив, що подушка ця була зовсім не схожа на ту, на якій він звик спати. Це був товстий валик, зроблений з старого килима, і доводилося тільки дивуватися, як може спати незвична людина на цій шорсткій, кусючій штуці. Елла за всю ніч так і не змогла склепити повік, перевертаючись на незручному ложі й неспокійно прислухаючись до всіх звуків, які виникали в темряві. Десь запівніч їй здалося, що в сусідній кімнаті, де спав Олег, хтось раптом почав перешіптуватися, але як не намагалася вона

розібрати, про що там іде мова, жодного слова зрозуміти не могла, тому що шепотіли, мабуть, по-персидськи.

Олег теж не спав у цей час. Він прокинувся хвилину тому, бо хтось настирливо й грубо торсав його за плече. Розплющивши очі, Трубачов побачив перед собою якусь темну постать і невдоволеним голосом запитав:

— Хто тут? Що треба?

У відповідь постать нахилилася ближче і хрипко прошепотіла по-персидськи:

— Мовчи, син перелюбства, якщо хочеш ще раз побачити схід сонця!

— Ого! — пробурмотів Олег. — Звідки це ти такий взявся?

— Не жартуй із всемогутністю аллаха, — зашипів нічний гість. — Слухай, що тобі скажуть, і передай своєму сивоголовому начальникові. Ви збираєтесь їхати у Великий оазис, але сини пустині не хочуть, щоб на їх землю ступала нога чужинця. Повертайтеся, доки не пізно, додому.

— А коли ми не захочемо цього зробити? — запитав Трубачов.

— Можете їхати куди завгодно, але обминайте Великий оазис!

— А якщо ми все-таки поїдемо у Великий оазис? Адже там епідемія! Чи ти думаєш, що ми — боягузи?

— Хто підкопає стіну, хай краще не стоїть під нею, — віршем Сааді[13] відповів незнайомий і різко підвівся.

Олег, з якого вже давно злетіли останні залишки сну, міг би заприсягтися, що висока гостроверха постать нічного гостя належала дервішу, який цілий день мозолив їм очі.

Трубачов хотів було вже кинутися вслід за дервішем, щоб затримати цього таємничого посланця, але той вже зник швидко й безшумно, мов привид.

— Чи мені не приснилось? — уголос запитав себе Трубачов.

Але ні, то був не сон. Ще стояв у повітрі важкий запах давно немитого дервішевого тіла, а в ушах сичали, мов скажений вітер над пісками, погрози незваного гостя. "Хто підкопає стіну, хай краще не стоїть під нею". Невже лікувати людей — значить підкопувати стіну над своєю головою? Що ж, подивимось.

МОНГАНІ

Як тільки вранці Елла побачила Трубачова, вона перш за все запитала:

— З ким це ви сьогодні вночі розмовляли?

— Я? — здивувався Олег. — Не мав такої честі, наскільки я пам'ятаю.

— Але ж я чула, — наполягала на своєму Елла. — Говорили, здається, по-персидськи, бо я нічогісінько не зрозуміла.

— І голосно говорили?

— Ні, пошепки.

— Бурмотіли?

— Хай так, бурмотіли.

— Тоді зрозуміло, — з полегкістю засміявся Олег. — Це дійсно говорив я.

— Але з ким?

— Хіба обов'язково мати співбесідника? Я говорив сам з собою, уві сні.

— Але чому ж по-персидськи? — все ще не вірила Елла.

— Очевидно такий був сон. Адже можуть бути у вас, скажімо, медичні сни?

— Я питаю серйозно, — невдоволено сказала Елла.

— А я не менш серйозно відповідаю.

В цей час з'явився хазяїн караван-сарая і сказав, що професора хоче бачити якась ханум.

— Просіть її сюди, — сказав Олег і пішов кликати Григорія Микитовича, який милувався з веранди сходом сонця.

До кімнати увійшла висока чорноока жінка з одкритим обличчям, одягнута в червоні шаровари й легку барвисту накидку. На правій руці в жінки висів коротенький шкіряний канчук, і Елла догадалася, що та, мабуть, приїхала верхи на коні.

— Здираст, — сказала жінка й почервоніла, певне, соромлячись своєї поганої вимови. — Я… до професор…

— Одну хвилиночку, — розгублено промовила Елла, яка теж почувала себе не зовсім зручно з цією невідомою жінкою.

Якраз в цю хвилину повернулися Григорій Микитович і Олег. Трубачов сказав прибулій кілька слів, і вона, зрадівши, що тут є людина, яка говорить на її рідній мові, почала йому щось швидко розповідати.

— Прекрасно, — вигукнув Олег. — Григорію Микитовичу, Елло, прошу знайомитися — це наша помічниця. Вона працює фельдшером в сільській окрузі за двісті кілометрів звідси, а тепер приїхала, щоб допомагати нашій експедиції.

— Помага, — ствердила жінка, смішно вимовляючи голосні звуки.

— Я дуже радий, — простягнув їй руку професор, — радий мати помічницю і не менш радий зустріти в цій такій бідній на медиків країні жінку-фельдшера.

— Вона говорить, — переклав слова прибулої Трубачов, — що в цьому її заслуги немає. І якщо ми зацікавимося історією її життя, то вона охоче розповість її нам.

— З задоволенням вислухаємо все, що вона розповість, — вклонився фельдшерці професор, — тим більше, що ми гості в її країні, а гості завжди більше слухають, ніж говорять, якщо я не помиляюся.

Жінка засміялася й щось швидко сказала Олегові.

— Вона говорить, — пояснив він, — що гості бувають різні і тепер часто доводиться хазяїнам пристосовуватися до гостей, а не навпаки.

Під час сніданку фельдшерка розповіла історію свого життя.

Її звали Монгані, що означає "зігнута", "схилена". Це ім'я вона успадкувала від своєї матері, а та в свою чергу від своєї, бо мати її матері теж була Монгані — "схилена". Всі жінки їхньої родини були килимарками. З шести років гнули вони свої ще незміцнілі спини над плетивом різноколірних шерстяних ниток в килимовій майстерні, килими були їх долею, в них було і їх щастя, і їх прокляття.

Килим для жителя пустині — це підстилка й стілець, це двері в кибитці і ковдра в холодні зимові ночі, це архітектурна деталь і предмет мистецтва. Коран заборонив мусульманину зображати в малюнку або в скульптурі людське обличчя, і тому людина Сходу вклала всі сили своєї душі в ці виткані з забарвленої рослинними фарбами вовни чотирикутники. Тому кожен килим — це прекрасний витвір людських рук, це пісня серця, яке розпирає радість або ж стискує печаль, це розмова того, що живе сьогодні, з своїми потомками, його заповіт їм берегти й любити свою землю з тими квітами й трапами, з тими прекрасними швидконогими птахами, що зображені на килимі. Малюнок кожного килима має свій музикальний ритм, повільний, як рух каравану в пісках, і мелодійний, як дзюркотіння води в арику, його бездонне поле заповнене найдосконалішою гамою червонуватокоричневих і темночервоних тонів, які передають і колір сонячних променів, розсипаних по соковитому листі тінистого саду, і відсвіт рівнин і передгір'їв рідної землі, коли вони занурюються в м'який вечірній присмерк.

Але складні візерунки килима ховають в собі не тільки це. Якість фактури килима визначається кількістю вузлів на кожний квадратний вершок основи. На квадратному метрі килима доводиться зав'язувати до мільйона вузлів, і це при тій умові, що треба постійно міняти їх кольори у відповідності з малюнком, який килимарка здебільшого тримає в своїй пам'яті. Треба терпляче в'язати вузли, прибиваючи їх один до одного спеціальним гребенем і підстригаючи ворс ножицями — і все це в дуже незручній позі, схилившись над рядами основи, натягнутої біля самої землі.

Мелькають худі тоненькі пальчики, стукає гребінь, не розгинається затерпла спина — і так години, дні, місяці. І вже здається маленькій килимарці, що червоні фарби килима то не сік марени, а її власна кров, що жовті плями на килимі нагадують колір її змарнілих щік, а сині візерунки, то синці на її тілі від побоїв жорстокого хазяїна.

От що значило мати ім'я Монгані.

Батько Монгані помер від невідомої хвороби на нафтових промислах Абадану; мати застудилася, промиваючи килими в крижаній воді гірського потоку, і теж незабаром померла, бо лікувати її було нікому, і дванадцятирічна дівчинка лишилася сама.

Горе маленької Монгані було таке велике, що вона не могла працювати, плутала фарби, збивалася з ліку, в'язала подвійні вузли там, де треба було в'язати одинарні. Розгніваний хазяїн, проклинаючи нещасливу зірку, під якою він народився, вигнав дівчину за ворота своєї садиби і наказав сторожеві не пускати її навіть на поріг.

Перелякана, безпорадна, стояла вона у вузенькій, затиснутій з двох боків високими глиняними стінами вуличці і не знала, куди їй тепер подітися, до кого звернутись.

Іран був великий, але для неї він звузився до розмірів цієї схожої на домовину вулички.

А потім, як у східній казці, їй на допомогу прийшли… ні, не чарівна фея і не добрий маг. На щастя, це трапилося якраз того року, коли в Іран увійшли війська союзників.

Монгані дали притулок офіцери радянського полку гірської артилерії. Полк взяв її собі за дочку і було вирішено обов'язково навчити Монгані грамоти. Для цього її оддали в санітарний батальйон полку, де лікар

Косенко (Монгані називала його Хасенко) став справжнім батьком для маленької Монгані.

На той час, коли радянські війська поверталися додому, Монгані не тільки навчилася грамоти (вона вміла читати й писати і по-російськи і по-персидськи), але такою мірою оволоділа мінімумом медичних знань, що змогла поїхати до Тегерана й скласти там іспит на звання Фельдшера.

Її хотіли залишити в столиці, але Монгані поїхала в свої рідні місця — в далеке гірське село.

Про руських вона не забувала ніколи. І коли дізналася, що одній з радянських експедицій потрібний помічник, сіла на коня й поскакала в Келат. Як вона дізналася про їх приїзд? О, рідний голос чути здаля. Вона вже раз їздила з експедицією радянських вчених, які обстежували великі соляні пустелі Ірану. До неї доходили чутки і про тих руських, які допомагали Ірану в боротьбі з саранчою, і серце її було там, де були радянські експедиції.

Слухаючи Монгані, Трубачов поступово звільнявся від того гнітючого настрою, який викликав у нього прихід пічного незваного гостя. Вранці, прокинувшись, він ще вагався: говорити про це професорові чи ні, — адже йшлося про загрозу не особисто йому, а всій експедиції. Але тепер йому почало здаватися, що їх будуть оточувати люди, подібні до Монгані, а якщо й трапиться серед них якийсь виродок на зразок того дервіша, що приходив уночі, то це ще не настільки загрозливо, щоб турбувати товаришів.

І Олег вирішив не говорити нічого.

Одразу ж після сніданку почали готуватися в дорогу. Монгані лишила свого коня в стайні караван-сарая і, взявши з собою невеликий хурджин[14] з одягом і коротенький легкий карабін, який вона, як усі жителі гір, завжди возила з собою, заявила, що готова їхати.

Професор і Кайнаров сіли в кабінку, Олег, Елла й Монгані влаштувалися в будці, і незабаром машина вже залишила позад себе гамірливий базар і звивисті вулички Келата.

Тепер їхній шлях знову лежав через пустиню, але вже не таку мирну й тиху, як на кордоні, а збуджену жахливою примарою епідемії.

Машина кружляла гірським шляхом, спускаючись все нижче й нижче, і біла завіса вапняної куряви, збитої колесами, піднімалася позаду в непорушному повітрі. Від сліпучого сонця чорніло в очах, а голі скелі обабіч шляху дихали неймовірною спекою. В Елли стукало в скронях, ломило в потилиці. Щохвилини хотілося пити. Вода, яку везли в столітрових гумових балонах, була тепла, противна, мов помиї Як тільки десь біля шляху траплялося дерево. Елла гукала Кайнарову. щоб він зупинив машину і дав їй хоч хвилину посиліти в прохолодному затінку, але професор зупинятися не дозволяв.

— Що ви собі думаєте, моя мила? — говорив він. — Хіба ми приїхали сюди, щоб сидіти й слухати, як шелестить вітер листям? Нас ждуть хворі люди, яким ніхто, крім нас, не допоможе.

Елла скорялася, а Олег, жартуючи, починав згадувати про осінні дощі, про зимові завірюхи, які замітають синіми снігами степові яри, про ранню весну, коли капає з дахів і від чорних таловин піднімається прозора пара. По обличчю в нього брудними патьоками стікав піт, побілілий, розпухлий язик ледве повертався в роті, пошерхлі губи лущилися, а він говорив і говорив про московську весну й зиму, про ті прекрасні погоди, які стояли на протязі цілого року над рідним краєм.

Елла мовчала. Вона боялася, що в неї невистачить сили для тієї роботи, яку належало виконати, ще більше боялася, що професор або Олег помітять її стан і почнуть дорікати їй за легкодухість.

А професор сидів у цей час поруч з Кайнаровим і усміхався. Шофер час од часу скошував убік очі, бачив цю посмішку й ніяк не міг зрозуміти: чому радіє начальник їхньої експедиції? Може, подобається йому ця спека, яку насилу переносить навіть він, дід і батько якого були кумлі — жителі пісків? Але ж професор вперше в Середній Азії. Може, приємно йому подорожувати, спостерігати з вікна кабіни зміну місць, милуватися дикими горами, стрімкими скелями, на яких в цю пору року не видно навіть баранів — архарів або гірських цапів — теків?

Ось шлях вирвався з тісних обіймів гір і потягся назустріч рудій пустині, яка вже лизала його довгими язиками перевіяного вітрами піску. Потрапляючи на ці піщані язики, машина буксувала, і Кайнарову ледве-ледве вдалося пробитися вперед. Але незабаром пустиня остаточно заволоділа машиною.

Як не бився Кайнаров, як не натискував на педаль газу, зрушити машину з місця він не міг. Задні колеса несамовито крутилися, але пісок по-зрадницькому відступав, не даючи їм ніякої опори, і машина все нижче й нижче осідала на грунт. Кайнаров вискочив з кабінки, подивився під задні колеса, стиха вилаявся і крикнув Олегові:

— Доведеться шалманити, а то засядемо по самий дифер!

Трубачов почав витягати шалмани. Це були грубі триметрові колоди, які вони завбачливо взяли ще в Ашхабаді, бо їхати в пустиню без шалманів не одважувався жоден водій. Шалмани треба було підкладати під задні колеса, потім, коли машина проскакувала по колоді, знову хапати їх і так бігти за машиною, грузнучи в піску, облипаючись потом, втрачаючи останні сили, наздоганяти машину, щоб знову й знову підкласти шалман, аж поки не відчуєш під ногами глинистої площадки такира або затужавілого піску.

Трубачов спершу возився сам з обома шалманами. Потім з кузова вистрибнула Монгані і мовчки взялася за колоду. Вона хотіла вихопити

шалман з-під лівого колеса, щоб перенести вперед, і не змогла: колода придавила її до землі. Олег миттю підбіг до фельдшерки, звільнив її плече від надмірного тягара і закричав щось, покачуючи на кузов. Але Монгані, похитавши головою, взялася за шалман, щоб допомагати Трубачову. Поки вони сперечалися, Кайнаров проїхав кілька метрів, і машина знову забуксувала. Він визирнув з кабіни, побачив, що Олег і Монгані стоять, вхопившись за один шалман, і про щось сперечаються, і побіг туди. Григорій Микитович теж вийшов з машини і швидко закрокував до Монгані й Трубачова, які все ще стояли з одним шалманом, не звертаючи ніякої уваги на Кайнарова, що тупцював навколо них, притискуючи руки до грудей.

— В чому справа? — коротко запитав Григорій Микитович.

— Та ось, — сказав Олег. — Монгані хоче тягати колоду, але ж хіба це їй під силу? Я забороняю, а вона не слухає…

— Шановна Монгані, — наказав професор. — Я попрошу вас сісти в машину…

Жінка мовчала, але з усього було видно, що вона не збирається виконувати його наказу.

— Ви чуєте, що я вам кажу? — підійшов ближче процесор.

— Чую, я хочу працювати поряд з вами, — відповіла Монгані.

— А я вам кажу, щоб ви сідали в машину! — наливаючись кров'ю, несподівано тонким голосом закричав професор. І від цього тонкого голосу, від цього несподіваного гніву Монгані, одразу випустивши колоду, одступила від професора.

— Я… я сяду, — прошепотіла вона. — Ви тільки… не хвилюйтеся так, дорогий професоре.

Професор мовчки взяв другий шалман і потяг його під колесо. Трубачов випередив його, стромив свою колоду, але той так зиркнув на перекладача, що Трубачову не залишалося нічого іншого, як одступити вбік.

— Ну-с, — звернувся Григорій Микитович до Кайнарова. — Чому ви стоїте?

— Товаришу професор, — почав той, — вам буде важко… це…

— Мовчати! — знову почервонів Григорій Микитович. — Негайно сідайте за руль і ведіть машину. Одкрили тут профспілкові збори…

Довго ще після цього Трубачов і професор, спотикаючись і падаючи, бігли за машиною, тягнучи за собою важкі соснові колоди. Григорій Микитович не зупинявся перепочити, він навіть не обливався потом, як Олег, тільки очі в нього блищали якимсь неприродно сухим блиском. А коли машина врешті вирвалася на міцний і гладенький, мов паркетна підлога, такир, професор підійшов до машини, вийняв з кишені хусточку, витер білу сагу на губах і хрипко сказав:

— Шановна Монгані…

Монгані подумала, що він хоче вилаяти її за те, що вона насмілилася не послухати його, сперечалася з ним, але професор сказав зовсім інше:

— Я хотів попросити вас, — сказав він, — щоб ви… пробачили мене за те, що я кричав на вас. Так, саме кричав…

— Григор Микитович, — ледве не плачучи, сказала Монгані, — ну що ви? Для чого це? Адже я…

— Ще раз повторюю, що прошу у вас пробачення, — перебив її професор.

— Але ж винна була я!

— Гаразд, гаразд, — пробурмотів професор і сів на своє місце.

І знов потяглася з усіх боків сумна пустиня.

Елла з нудьгою позирала довкола, намагаючись натрапити поглядом хоч на якусь незначну річ, яка б порушила сумну одноманітність пустині. 'Але враз щось привернуло її увагу, вона навіть припала до шибки віконця, щоб краще роздивитись, і, тихо зойкнувши, вхопила Монгані за руку.

— Що трапилося? — запитав Олег.

— Он там… дивіться, — вказала рукою Елла.

Далеко попереду в пісках щось швидко рухалось. Ось воно зовсім зникло, але через хвилину з'явилося на самому гребені високого бархана, і вже можна було розрізнити вершника на темному коні.

— Вершник, — здвигнув плечима Трубачов. — Що ж тут такого? Хтось кудись їде…

— Але там… теж, — вказала Елла вліво.

— Ну ще один. Теж кудись їде, — засміявся Олег.

— А той теж їде? — запитала Елла, вказуючи направо.

Олег змовчав: справа теж був вершник, і кінь під ним вилискував на сонці золотистою мастю. Створювалося враження, ніби вершники охопили машину напівкільцем і намагаються не випустити її з поля свого зору.

— Мені стає чомусь страшно, — призналася Елла Олегові й Монгані.

— О, в пустині можна зустріти багато різних подорожніх, — заспокоїла її фельдшерка.

— Може все-таки сказати Григорію Микитовичу? — хвилювалася Елла.

— Ну для чого ж ми його будемо даремно турбувати, — заперечив їй Трубачов.

— А якщо вони за нами стежать? Може, це якісь бандити?

— Ми їх незабаром наздоженемо і залишимо далеко позаду. Хай тоді стежать, — безтурботно засміявся Олег.

Та наздогнати вершників їм не вдалося. Дорога знову пішла через бархани, тверді такири траплялися все рідше й рідше, машина ледь просувалася вперед. І тому загадкові постаті вершників майже весь час бовваніли на обрії, лише час од часу ховаючись серед барханів, щоб згодом знову з'явитися.

Надвечір вони натрапили на одиноку повстяну кибитку, що стояла на твердому такирі. Жодної травинки, жодного деревця не було навкруги. Худий собака понуро блукав навколо, мабуть, вже давно зневірившись у тому, що йому вдасться знайти щось їстівне. Сумний брунатний ослик стояв біля кибитки, одкопиливши губу і шкірячи великі жовті зуби так, ніби він сміявся і над цим нужденним життям, яке його оточувало, і над самим собою, і над дивними чужинцями, що приїхали сюди невідомо чому й для чого.

Кайнаров зупинив машину і посигналив. Але ніхто не виходив, ніхто не поспішав назустріч гостям, ніхто не цікавився, що за люди прибули на

цей закинутий посеред пісків безплідний такир. Професор, Трубачов і Монгані зійшли з машини і попрямували до ветхого помешкання.

— Мир цьому дому, — сказав Трубачов, зупиняючись біля входу і прислухаючись до того, що робиться всередині. Звідти не долинало жодного звуку.

— Чи вдома господар цього благословенного дому? — ще раз спробував Олег дістати якусь відповідь, але знову мовчанка. Тоді він обережно відхилив кошму, що закривала вхід, і зазирнув до кибитки.

— Що там? — стиха запитав його професор.

— Зараз роздивлюся, — відповів Трубачов і раптом вигукнув — Тут людина!

Майже одночасно вони ступили в задушливу пітьму кибитки і побачили, що на кошмі біля давно згаслого вогнища непорушно лежить довге тіло людини. Ледь чутний свист повітря, яке виривалося з грудей людини, говорив про те, що вона не мертва, а спить або ж тяжко хвора. Під протилежною стіною безладно звалені в купу валялися вовняні хурджини, попонка для ослика, невеличкий бурдюк для води, — мабуть, той, що лежав у кибитці, був подорожній або ж власник всього цього нехитрого скарбу.

Трубачов кашлянув, сподіваючись, що чоловік прокинеться, але той все так само посвистував носом і навіть не поворухнувся. Професор знайшов худу коричневу руку й перевірив пульс.

— Ого! — сказав він. — Наш новий знайомий почуває себе дуже зле. Подивіться, будь ласка, Монгані.

Незабаром на такирі запахло ліками. Монгані вміло розклала невеличке вогнище і вже варила бульйон для хворого, а Трубачов сидів

біля узголів'я єдиного жителя покинутого кишлака і ждав, коли, дякуючи старанням професора і Елли, до того повернеться свідомість. Нарешті чоловік глибоко втягнув у себе повітря, ворухнув рукою й розплющив очі. Але, побачивши чужих, незнайомих людей, він, мабуть, подумав, що це марення, і знову опустив повіки.

— Ти у себе вдома, добрий чоловіче, — сказав йому Трубачов, — і біля тебе твої друзі.

— Той, кому судилося спати в могилі, — не розплющуючи очей, прошепотів хворий, — не може спати в себе вдома.

— Але одкрий свої очі і ти переконаєшся, що лежиш у своїй кибитці, — знову сказав йому Олег.

— Це не моя кибитка, — відповів хворий.

— Чия ж вона?

— Не знаю. Я їхав у Келат на базар — тут не було нікого; повертався назад — тут теж не було нікого.

Осел, мабуть, почувши голос свого хазяїна, гучно заревів, і бліда посмішка пробігла на устах хворого.

— Мій осел, — прошепотів він і спробував сісти, але це йому не вдалося.

— Скажіть йому, що для нього зараз найголовніше — це спокій, — звернувся до Трубачова професор. — І коли вже він сказав, що двічі ночував тут, то спробуйте дізнатися, коли він проїжджав тут вперше.

Трубачов передав хворому слова професора, і той відповів, що він проїздив тут десятого дня місяця хордада, а повертався назад два дні тому. Він говорив ще щось дуже довго, швидко, захлинаючись від обурення, і Олег сказав, що хворий скаржиться на якихось розбійників. Він їздив у Келат з трьома верблюдами, на яких возив продавати сушений урюк, але в горах на нього напали озброєні люди, забрали верблюдів і урюк, наказали і йому їхати за ними, завели в якісь незнайомі місця, і він кілька днів блукав, поки врешті вибрався на шлях, який вів до рідного кишлака. Але його рантом звалила тут вогняна хвороба, яка висушила за два дні весь його бурдюк і призведе до того, що його бідна душа вирветься з тісної клітки тіла й полине в райські сади аллаха.

— Зрозуміло, — зробив висновок професор. — Цей бідолаха не тільки постраждав од грабіжників, що забрали його майно, але й від паразитів, які заразили його тут тифом.

— Тифом? — злякано запитав Олег. — А хіба в нього тиф?

— Очевидно, — хитнув головою професор. — Зараз треба пошукати в приміщенні кліщів.

— Орнітодорус папілліпес, — підказала Елла.

— Що, що? — перепитав Трубачов.

— Елла Михайлівна цілком вірно визначила переносника хвороби, — підтвердив професор. — Це кліщ орнітодорус папілліпес, який звичайно живе в глиняних халупах, в покинутих руїнах, причому може обходитися без їжі понад вісім років. Кліщі ссуть кров коней, ослів, корів, кіз, свиней, шакалів, собак, барсуків, їжаків, тушканчиків, пацюків, мишей, кролів і навіть курей. Збуджувачі зворотного тифу можуть зберігатися в тілі кліща біля тринадцяти років. Коли такий кліщ кусає людину, він разом з слиною передає в кров людини спірохети — збудники кліщового зворотного тифу. Кусає він без болі, непомітно, і тому людина ніколи не

дізнається, чому через 5-12 днів у неї раптом починаються приступи, під час яких температура піднімається до сорока градусів. Від одного хворого тиф швидко переходить до другого, потім до третього — і от вже цілий район охоплений полум'ям епідемії. Уявіть собі, наскільки це жахлива річ для людей, які ніколи в житті не бачили лікаря, не мають ніякого уявлення, що таке ліки, дезинфекція, карантин.

— Так, це справді жахливо, — тихо промовив Олег.

Елла й Григорій Микитович почали шукати кліщів.

Кліщі дійсно були. Григорій Микитович знайшов їх навіть під кошмою у хворого.

— Що ж, — зробив висновок професор, — хворого треба вимити, переодягнути й забрати з собою.

Вже стемніло, коли машина рушила далі. Хворий лежав у будці на полотняних ношах, його осла Монгані прогнала в тому ж напрямку, в якому їхали вони самі, і бідна тварина сумовито поплентались через безмежні піски, сподіваючись десь на їх краю зустріти свого хазяїна.

Всі мовчали. У кожного було непривітно й тривожно на душі. Епідемія перестала бути лише предметом розмов. Вона вже доторкнулася до них своїми пекучими пожадливими руками і тепер затягуватиме їх все далі її далі, посилаючи їм нові жертви.

Темрява розступалася перед гострими лезами променів автомобільних фар, ще щільніше змикаючись позад машини. Тому ніхто в будці одразу нічого не зрозумів, коли раптом позаду машини чорний морок здригнувся, затремтів, заструменів невеличким, несміливим вогником, а через кілька хвилин запалахкотів сильним, пожадливим полум'ям.

— Горить кибитка? — з подивом промовив Олег.

— Здається, — надміру спокійно відповіла Монгані.

— Але хто її міг підпалити?

— Блискавка, можливо.

— Ну що ви, яка ж тут блискавка?

— В горах зароджується гроза.

Дійсно, далеко праворуч, там, де вдень на межі пісків синіла смуга гір, час од часу щось блимало, але важко було повірити, щоб ці далекі спалахи могли запалити кибитку. Ставало ясно, що Монгані намагається заспокоїти своїх супутників, хоч сама була зовсім не спокійною. Але ж Олег знав трохи більше за своїх товаришів. Нічний візит дервіша, оті таємничі верхівці, що зникли лише з настанням темряви, тепер ця несподівана пожежа. Прикмети були погані. Треба було радитися з Григорієм Микитовичем. Трубачов застукав по кабінці, вимагаючи зупинитися.

— Бачили? — спитав він професора, киваючи на пожежу, що розгорялася все більше й більше.

— Це або ж просто нещастя, або ж хтось хоче нас спровокувати, — задумливо сказав Григорій Микитович. — Треба негайно повернутися туди.

— Ви не зробите цього, професоре, — втрутилася Монгані, — цього не слід робити.

— Чому ви так думаєте? — жваво повернувся до неї Григорій Микитович.

— Тому… тому, що не треба цього робити, — знову повторила Монгані.

— Ну, це не доказ, — засміявся професор. — Треба ж нам подивитися, хто затіяв там цей фейерверк.

Та тут на допомогу Монгані прийшов Кайнаров, який заявив, що в такій темряві йому вже важко вести машину і тому він пропонує зупинитися на ночівлю.

Він мав рацію, бо дійсно в такій темряві майже неможливо було знаходити шлях, якого, власне, тут і не було, його вгадували по одинокому сліду верблюда або коня, по ввіткнутій кимось у піщаний бугор сухій гілці саксаула, по кольоровій ганчірці, прив'язаній на сухому кущикові, і по інших ознаках, помітних лише для досвідченого ока жителя пісків.

Щоправда, до кибитки вони могли б повернутися, тримаючись своїх же слідів, але тривога, яка звучала в голосі Монгані, мабуть, передалася і Трубачову та Еллі, бо вони теж в один голос стали прохати професора зупинитися.

— Гаразд, — здався той, — будемо чекати ранку.

Олег з Кайнаровим розіпнули намет, Елла послала постелі, а професор порався біля хворого. Кайнаров заходився варити шир-чай. Він поставив на вогонь круглий казан з водою і, як вода закипіла, почав сипати туди чай, перець і сіль, лити верблюдяче молоко і класти коров'яче масло. Коли чай був готовий, Кайнаров приніс з машини білі пшеничні коржі-сангаки.

— Після такої вечері, — весело заявив він, — вам два дні не хотітиметься їсти! Тигриний чай — це чай багатирів…

Шир-чай виявився пекучим, мов туркменське сонце. Елла ледве змогла випити свій кухоль, Трубачов попросив Кайнарова долити йому ще, а професор відмовився від чаю зовсім.

— Я вечеряти не хочу, — сказав він. — Посиджу біля хворого. А де це Монгані?

— Вона тільки що була тут, — відповіла Елла.

— Монгані! — покликав Кайнаров. — Чай уже готовий.

— Монгані! Монгані! — гукала й Елла.

Монгані не відгукувалася.

— Це вже недисциплінованість, — пробурмотів професор і пішов до хворого. — Як тільки вона появиться, хай прийде до мене, — наказав він.

Молодь ще деякий час сиділа біля вогнища, стурбоване раптовим зникненням Монгані, але незабаром один по одному — Елла, Кайнаров і Олег — пішли до намету. Через півгодини всі вони вже спали, міцно, без снів, як взагалі сплять молоді безтурботні люди, і лиш тихі сто гони хворого та виття шакалів збуджували нічну тишу над теплими ще пісками.

Їх розбудив голос Монгані, коли ніч, перед тим як впустити на землю перші хвилі світанку, зімкнула над пустинею свої темні обійми так, що здавалося, ніби все навкруги покрилося чорною товстою кошмою. І в цій чорноті виразно чувся якийсь далекий шум, схожий на вирування весняних потоків, зі всіх боків долинав плескіт, немов навколо лежала не

пустиня, а глибоке озеро. Простій дихав у обличчя вологою, запахами мокрого піску й глини.

— Вставайте, — кричала Монгані. — Вставайте мерщій!

— Що, що трапилося? — злякано підскочила Елла.

— Ми зараз будемо затоплені, — відповіла фельдшерка.

— Затоплені? — не повірив Олег, який теж прокинувся, але ще лежав, не маючи сили поворухнути хоч рукою.

— Так, так, в пустині повідь. Вода вже під вами…

Елла помацала рукою навколо себе й скрикнула: кошма була мокра, на піску під нею стояла калюжа води.

— Треба втікати, — сказав Кайнаров, — я знаю, що це таке. В горах вночі пройшла злива, і потоки води побігли в пустиню. На такирі вода затримується довго, і ми можемо опинитися посеред справжнісінького озера.

— В такому разі давайте складати речі на машину, схопився Трубачов.

Вони почали носити на машину кошми, посуд, одяг, висмикувати пакільці, за які було закріплено намет, а Кайнаров зайнявся мотором. Вода за цей час прибула й сягала до колін.

— Поїхали! — гукнув Олег, коли все було зібране.

Кайнаров завів мотор, включив швидкість, але машина залишилася стояти на місці. З-під задніх коліс фонтанами летіла вода, змішана з

глиною. Глина такира вже розмокла, колеса тільки сковзали та розбризкували чорну воду.

Олег спробував підкласти під колесо шалман, але колода випливала на поверхню, вислизала з рук.

— Що будемо робити? — запитав професор Монгані.

— Чекати, — сказала — та. — Стояти, чекати і сподіватися, що вода не підніметься вище кузова.

— А якщо вона підніметься? — поцікавився Григорій Микитович.

— Може піднятися.

— Хіба буває коли-небудь така висока вода.

— Буває.

— Але чому ж ви мені про це не сказали раніше? І потім, де ви були весь цей час?

— Такі зливи трапляються раз в двадцять років, — не відповідаючи на друге питання, сказала Монгані. — Старі люди в нашому кишлаку розповідали, але я сама ще ніколи не бачила.

— Гаразд, це нам вже зрозуміло. Але де ж ви все-таки пропадали?

— Я… я ходила дізнатися…

— Куди? Про що?

— Ну, туди… назад… Я хотіла дізнатися, хто підпалив кибитку.

— Ви ходили аж туди! — вигукнув професор. — Але хто вам дозволив?

— Ніхто. Я сама. Я подумала… Ви гості в нашій країні…

— Попрошу вас більше нічого не робити без мого на те дозволу, — сухо зауважив професор.

— А якщо вам загрожуватиме небезпека? — запитала Монгані.

— Ніяких небезпек! — сердито вигукнув професор. — Єдина небезпека в нас — це повідь. Отже, будемо сидіти й чекати, поки вона пройде.

Всі зібралися в будці, один лише Кайнаров не кидав кабінки. Починало сіріти. Темрява неохоче, поволі відступала до гір, залишаючи після себе сіре небо і безмежні каламутні води, що розлилися по пісках і такирах.

Хворий теж прокинувся і, відчувши біду, почав шепотіти якісь молитви. Елла, розгублена, безпорадна, мовчала, тільки здригалися в неї плечі, ніби дівчині було холодно.

Олег щось насвистував і час од часу жартівливо питав Кайнарова, чи не набридло йому ще сидіти в кабінці і чи не хоче він перебратися до них у будку. Один тільки професор спокійно, мов нічого не сталося, порався біля хворого, сердився на Еллу за те, що вона не допомагає йому, і мріяв уголос, як вони зранку почнуть обслідувати наступне селище, яке трапиться у них на шляху.

— Я боюсь, що цим селищем буде гора Арарат, — засміявся Олег.

— Тобто? — подивився на нього професор.

— Тобто нашу машину, мов Ноїв ковчег, понесе вода, і ми зачепимося хіба що за Арарат, якщо не вдасться цього зробити на Хезаремесджеді.

— Не говоріть дурниць! — обірвав його професор. — Кайнаров, як там вода?

— Прибуває, — почулася меланхолійна відповідь.

Знову сиділи й слухали шурхіт і плескіт, що сповнювали простір.

— Скільки ж її буде? — не витримала Елла. — Можна подумати, що сюди вилилося ціле море.

— А це ми перевіримо, — заспокоїв її професор. — Вранці зможемо точно визначити, яку площу захопила вода.

— І нам від цього одразу стане легше, — засміявся Трубачов.

— У вас зовсім зіпсований характер, — сказав йому Григорій Микитович. — Якби я знав про це раніше, ви б тут не були, а сиділи б у своїй аспірантурі і вчили іменники персидської мови.

— Я пожартував, пробачте.

— Жарти бувають інколи передмовою до серйозної сварки, запам'ятайте, мій милий.

— Я врахую ваше зауваження, — винувато промовив Олег.

— Вода зупинилася! — почувся радісний голос Кайнарова. — Товаришу професор, вода зупинилася!

— Чую, чую. Цього треба було ждати. Адже я говорив вам.

Що він саме говорив, ніхто тепер уже не пам'ятав, але всі зраділи, що повідь припинилася.

Швидко світало. Небо на сході стало блідозеленим, потім білуватим, на білому тлі проступили жовті відсвіти, які поступово червоніли, ставали все гарячішими й гарячішими, аж поки не бризнули червоними, мов сік граната, променями сонця. Промені, несміливі, короткі, в одну мить видовжились, зазолотились, шугнули по небу кількома широкими смугами, потім розсіялися в усі боки, і небо ожило, заструменіло своїми блакитними безвістями і стало одразу теплим і привітним. Тільки вода ще була сірою й холодною. Але ось кілька сонячних променів, спустившись з неба, ковзнули й по воді, від чого вона заблищала, втратила свою похмурість, полагіднішала. Стало видно, що в багатьох місцях над водою виступають сухі піщані бугри, кущі кандима і черкеза. На одному з таких бугрів бовваніла сумна чотиринога постать, і Олег одразу впізнав осла хворого кочовика.

— Дивіться, — вигукнув він. — Осел теж з нами! Він наздогнав нас і не пішов від свого хазяїна, не злякався навіть поводі.

— В даному випадку осел виявився передбачливішим за вас і не побоявся, що повідь занесе його до гори Арарат, — мстячи за свої нічні страхи, сказала Елла.

— Спокійно, мої друзі, — підняв руку професор. — Спокійно. Попереду в нас ще цілий день роботи...

Вода швидко зникала, так ніби її втягувала в свою пащу якась велетенська тварина. Кайнаров, брьохаючи по грязюці, дістався до найближчого сухого горбка і почав розкладати на ньому вогнище, щоб приготувати сніданок. Хворий, у якого все ще трималася висока температура, помітивши промені сонця, які пробивалися крізь віконця будки, спробував підвестися, щоб зробити намаз. Але професор примусив хворого лягти, заявивши, що лікує його не аллах, який лишив

свого покірного слугу помирати посеред пустині, а він, радянський професор, і тому треба слухатися в першу чергу його.

До полудня сонце загнало воду в піски, висушило такири, і машина нарешті змогла зрушити з нещасливого місця, на якому всі натерпілися стільки неприємностей.

СТІНА ХИТАЄТЬСЯ

Кишлак, в який вони приїхали, стояв майже біля самих гір. Міцні глиняні халупи тулилися одна до одної. Вузенькі клаптики полів перетиналися в усіх напрямках прямими лініями ариків, обсаджених шовковицями. Акуратно підрізані виноградні лози чергувалися з гіллястими деревами урюка, що визирали з-за високих глиняних дувалів[15].

Біля в'їзду в кишлак, під старезним карагачем[16], сидів брудний, нечесаний чоловік з шкурою леопарда на плечах і, перебираючи чотки, дивився на шлях.

— Я-хакк! — пронизливо заверещав він, коли машина порівнялася з ним, і щосили затрубив у великий буйволячий ріг.

— Знову він, — зблiднувши, промовила Елла. — Дивіться, знову той же дервіш, що і в Келаті!

— Це вже третій дервіш, якого ми бачимо в Ірані, — засміявся Олег. — Вони всі до того схожі один на одного, що розрізнити їх не могли б, мабуть, навіть їхні матері.

— Але я впізнала — це той самий! — стояла на своєму Елла.

— Невже ви думаєте, що бідний дервіш, у якого немає навіть осла, міг випередити нашу машину? — насмішкувато запитав її Олег, хоч був

абсолютно переконаний, що це той самий нічний гість, який загрожував йому в Келаті.

— Я цього не знаю, але певна, що це той самий, — вперто повторила Елла.

— Ну, переконати в чому-небудь жінку — це річ важча, ніж подорож на Марс, — безнадійно махнув рукою Трубачов.

Машина в'їхала в кишлак. Сільський староста — кедхода, прочитавши листа губернатора, запропонував професорові зупинитися в його будинку, але Григорій Микитович подякував йому, запевнивши, що їм буде краще в своєму наметі, який вони можуть напнути десь на околиці. Хворий, якого вони привезли з собою, як виявилося, був з цього кишлака, і до нього зразу ж прийшли два його брати і місцевий знахар, якого величали табіб, що означало "лікар".

Табіб, присадкуватий, червонопикий чоловічок, з метушливими очицями, поправив у себе на голові сніжно-білу чалму, запнув полу нового шовкового халата і співучим голосом промовив, вказуючи на хворого:

— Повернувся він додому і вознесла його радість успіху і розповсюдилося в ньому оп'яніння радості, виблискує загар удачі на чолі його і розповідають про зникнення невдач лінії на правій руці його.

— Скажіть цьому шарлатану, — попросив Трубачова професор, — що в тілі нашого хворого розповсюдилося не оп'яніння радості, а зворотний тиф. І спитайте, чи немає хвороби в селищі.

Почувши про тиф, табіб сплеснув руками і з непорушним виразом на обличчі заявив, що в кишлаку є вогняна хвороба, проти якої він бореться водою й молитвами, але немає ніякого тифу, бо правовірні не сприймають хвороб, на які слабнуть фарнеги[17].

— Мерзотник він і ошуканець, але ви йому цього не перекладайте, — сказав професор. — Ходімо подивимось хворих.

В кишлаку теж був тиф. Кліщів виявити тут не вдалося, але зате професор знайшов іншу причину розповсюдження захворювання: безліч паразитів. Вони заводилися в брудному одязі, в пишних косах жінок, у вовняних кошмах і паласах[18], на яких спали. Професор запросив до себе кедходу і сказав, що треба влаштувати баню для всіх чоловіків і жінок, дезинфекцію одягу й домашніх речей.

— Тяжка турбота того, хто жде відповіді, — сказав кедхода, погладжуючи бороду. — Але раніш ніж говорити про діло, я хотів би запросити своїх дорогих гостей віддати належне аллаху і покуштувати плодів, щедро дарованих його милостями нам, нікчемним.

— Але передайте старості, що треба негайно ж приступити до запобіжних заходів, поки епідемія не охопила весь кишлак! — вигукнув професор.

— Ви погано знаєте цих людей, — сказав Трубачов. — Кедхода вже, мабуть, зарізав штук п'ять баранів і не одступиться тепер від свого, поки ми не з'їмо цих баранів до останньої кісточки.

— Тьфу! — вилаявся професор, але, бачачи, що нічого не зможе вдіяти, згодився відвідати кедходу.

— Крім того, — вів далі Олег, — нам доведеться бути там без Елли й Монгані. В кращому випадку вони можуть погостювати на жіночій половині в старости, але боюся, що він не дозволить навіть цього.

— Але ж ходила з нами Елла до губернатора! — здивувався професор.

— Губернатор — людина освічена, чого не можна сказати про кедходу. Тут дідівських звичаїв дотримуються надзвичайно точно, і ніхто не дозволить, щоб чужа жінка з відкритим обличчям була присутньою при чоловічій бесіді.

— А те, що ця чужа жінка з одкритим обличчям рятуватиме цих надто гордих чоловіків від смерті — це вони дозволять? — образившись, запитала Елла.

— За право рятувати їх теж доведеться ще позмагатися, — відповів їй Олег.

— Гаразд, ми залишимося з Кайнаровим біля машини, — сказала Елла. — Нам зовсім не хочеться гостювати у цього вашого кедходи. Правда ж, Монгані?

— Для нас теж знайдеться робота, — просто відповіла та.

На вечерю до кедходи зібралися всі представники сільської влади: гізир, який сповіщав селян про всі розпорядження поміщика і збирав податки, міраб, на обов'язку якого було слідкувати за правильним зрошенням полів і порядком користування водою, корукчі, який наглядав за посівами, щоб їх не псували тварини, і навіть кешікчі — нічний сільський сторож. Прийшов і табіб у новому халаті і сів поруч з хазяїном, немов найдорожчий гість.

На велетенському металевому блюді, що стояло в центрі кола гостей, здіймалася гора баранини, нагадуючи єгипетську піраміду в мініатюрі. Піраміда була оточена крутим валом рису, змішаного з морквою й душистим шафраном, з боків тулилися варені баранячі голови, вкладені таким чином, що їхні вуха, коричневі й зморщені, мов старі шкуратки, звисали над рисом. Слуга приніс кедході казанок з киплячим баранячим салом, староста полив баранину й рис, і після кількох його запрошень

гості, засукавши рукава халатів, занурили руки в гарячу, жирну мішанину.

— Це що ж, і ми мусимо отак їсти? — запитав професор Олега.

— Очевидно, — відповів той, засукуючи рукав піджака і вихоплюючи з купи м'яса баранячу ногу. — Починайте, Григорію Микитовичу. Гість, який добре їсть, дає незаперечні докази своєї поваги до хазяїна дому.

— Ну, коли ця трапеза має чисто дипломатичний характер, — зітхнув Григорій Микитович, — то треба викопувати необхідні формальності.

Він простягнув руку і обережно, одними пучками вхопив шматочок баранини. Але шматочок виявився таким гарячим, що професор скрикнув від несподіванки і злякано відсмикнув руку.

— Сміливіше, Григорію Микитовичу, — заохотив його Олег. — Тягніть он ту кістку, що стримить збоку. Вона, мабуть, не така гаряча.

Професор витяг майже зовсім голу баранячу кістку й почав її обгризати, намагаючись зробити вигляд, що йому це страшенно подобається.

Зате приятелі кедходи чимдуж налягали і на м'ясо і на рис, не одставав од них і сам кедхода, а табіб — той аж запихався, важко сопів, щохвилини давився й гикав, мов лошак.

Довго ще ворушилися міцні щелепи, плямкали оброслі густою щетиною роти, закочувалися від насолоди під лоб очі, коли якийсь особливо жирний і смачний шматочок котився в шлунок, мов грудка в провалля.

За якусь годину од баранини лишилися одні кістки.

Кедхода гукнув слугу, і той вніс свіжі червонобокі персики, вкриті ніжним, золотистим пухом. Обітерши руки об поли халатів, гості потяглися чорними міцними пальцями до соковитих плодів. Табіб першим запхав у рот персик і, облизуючи червоні губи, запитав кедходу:

— З яким наміром прибули до нас наші шановні гості?

Кедхода надкусив персик, подивився на його зморщену кісточку і, не кваплячись, розповів усім про вимоги професора.

Табіб злякано підняв руки над головою:

— Мудрий лікар хоче, щоб наші чоловіки стали один перед одним неприкритими? Але ж жоден правовірний від дня свого народження й до самої смерті не оголював перед іншим свого тіла! Для чого вигадувати якусь баню, коли мусульманин щодня відбуває п'ять обмивань перед намазом?

— Так, так, — ствердно закивали головами присутні.

— Скажіть йому, — повернувся професор до Олега, — якщо вони не послухають мене, то через місяць вимре весь кишлак.

Трубачов переклав слова професора, але вони не вплинули майже ні на кого. Лише гізир полохливо повів очима по обличчях своїх односельчан, але, не знайшовши в них підтримки, нічого не сказав.

Зате табіб, здавалося, навіть зрадів, почувши пересторогу професора.

— В священному корані, — сказав він, — сімдесят тисяч шістсот тридцять дев'ять слів, або ж триста тридцять вісім тисяч шістсот шість літер, які заключають в собі всю божественну мудрість, але там нічого не сказано про якусь "дезинфекцію", що її вимагає наш шановний гість.

— А про хвороби, які закінчуються смертю, там що-небудь сказано? — сердито запитав професор.

— Алі ібн-Абі Таліб, повелитель правовірних, сказав: "Я помер того ж дня, коли народився", — урочисто промовив табіб. — Людина живе для того, щоб вмерти. Кінцева мета кожного, хто рухається — спокій, а межа кожного існуючого — небуття. І життя людини, мов двоє дверей в благословенному храмі Кааби: в одні ти ввійшов, у другі вийшов, а все лишилося на своєму місці, як навіки лишається пісок у пустині. Все на світі влаштовано розумно і не треба гнівити аллаха, заважаючи йому творити свою волю.

— Хотів би я бачити, як би заспівав цей субчик, коли б до нього самого причепився тиф? — сказав Григорію Микитовичу Трубачов.

— Але поки що він здоровий і завдасть нам чимало клопоту, — відповів професор.

— Але ж у нас є лист від губернатора!

— В листі написано, щоб нас добре приймали, а вкладати той чи інший сенс у поняття доброго прийому — це вже справа місцевих властей, — знизав плечима Григорій Микитович.

— Тоді я зараз спробую добитися від цього кедходи, щоб він нам хоч не заважав, якщо не хоче допомагати.

Кедхода пробурмотів щось в тому розумінні, ніби вони можуть порушити спокій жителів села.

— Але ж нас запросив сюди шахський уряд, — вигукнув професор. — Ми приїхали допомагати вашим людям, рятувати їх від жахливої хвороби, а не порушувати спокій, як ви висловлюєтесь.

— В ці тяжкі для нас дні, — втрутився в розмову табіб, — всі правовірні мусять думати про те, що їх щохвилини може покликати аллах в простори вічності. Міст вітру Сінват веде в рай. Для праведного він широкий, мов караванний шлях, для засудженого вузький, мов жіночий волос. Для чого ж вносити неспокій в душі мусульман в ту хвилину, коли вони мусять молитися? — Тоді я сьогодні ж повернуся в Келат, — пригрозив професор, — доповім про все фармандару і телеграфую в Тегеран, що кедхода селища… Як називається ваш кишлак?

— Марестан, — відповів корукчі, який до того не брав участі в розмові, мабуть, не насмілюючись говорити в присутності таких шановних людей, серед яких він був найбіднішим і займав найнижчу посаду.

— Так от… що кедхода селища Марестан став на шлях злочинної протидії розпорядженням шахського уряду, порушує волю самого шах-ін-шаха Ірану, заважаючи йому проявляти турботу про своїх підлеглих.

— Навіщо нам сваритися, мудрий лікарю? — вклонився Григорію Микитовичу кедхода. — У вас була вчена суперечка з табібом, в яку ми не втручалися. Але завтра табіб не стане втручатися у ваші справи. Я об'явлю всім жителям Марестана про ваше бажання допомогти їм, і хай кожен, хто хоче вашої допомоги, прийде до вас або ж покличе вас до себе. Але примушувати людей ми не можемо, як не можемо примусити сонце сходити на заході й заходити на сході.

— Ну що ж, — розвів руками професор, — це не так вже й багато, але для початку досить. Як ви думаєте? — звернувся він до Олега.

— Буде важко, — відверто сказав той. — Доведеться ходити по дворах і вмовляти кожного. Почнемо з найбідніших. Бідні люди завжди розважливіші в таких випадках.

Зайшло сонце, коли професор і Олег повернулися від кедходи до свого маленького табору, що розкинувся на околиці кишлака, біля старої гіллястої шовковиці.

Вечори в пустині короткі, день майже раптово переходить у ніч, і тому небо, яке після заходу сонця запалало тьмяночервоним вогнем, швидко згасло, стало чорним, і лише великі білі зорі розривали своїми колючими променями щільну пітьму. З'явився молодий місяць. Він по-південному був повернутий рогами догори і нагадував не серп, як у наших широтах, а сріблистий примарний човен, що повільно плив по чорному океану неба, усіяного зоряними островами.

Кайнаров і Елла сиділи біля невеличкого вогнища, на якому закипав чай.

— Ну що? — запитала дівчина, коли Олег, виринувши з пітьми, присів поряд з нею.

— А де ж це Монгані? — не відповідаючи, запитав Трубачов.

— Вона пішла подивитися селище.

— Елло Михайлівно, прошу вас на хвилиночку до хворого, — почувся від машини голос професора.

Елла встала і пішла до Григорія Микитовича, а замість неї до вогнища підсіло дві нових постаті. То були брати хворого. Вони виринули з темряви, мов з води, обидва босі, одягнені в довгі білі сорочки і бавовняні шаровари, з брудними ганчірками на головах, що мали заміняти собою чалму. Темнолиці, міцні, з жилавими, ніби гранчастими шиями, вони вражали своєю суворою силою. І тільки їхні очі, великі, блискучі й сумні, говорили, що людей цих вже, мабуть, давно зломила нужда, і вони зовсім не такі дужі, як здаються з першого погляду.

Трубачов, знаючи, що спроба дізнатися про мету приходу братів не призведе ні до чого, мовчав, ворушачи прутиком тліючі вуглики, Кайнаров готував чай. Професор і Елла ще поралися біля хворого, і здавалося, що вони там уже цілу вічність.

Нарешті Григорій Микитович ступив у освітлене коло біля вогнища і побачив гостей. Він зрадів їх появі і, обертаючись до Елли, що йшла слідом, весело сказав:

— Ми, здається, принесли цим товаришам втішні вісті про здоров'я їхнього брата. Чи не так, Елло Михайлівно?

— Звичайно.

— Це дуже добре, — промовив Олег, — але нам спершу доведеться напитися з нашими гостями чаю.

— Чаю?! — злякано перепитав професор. — Після того, що було в кедходи, ви ще хочете пити чай?

— Я не хочу, але правила гостинності…

— До біса всі ці правила, від яких людина може померти в перший же день! — вигукнув професор. — Ці молоді люди могли прийти до нас о третій годині ночі, то ви й тоді б мене стали будити й напувати чаєм.

А Кайнаров уже розливав у широкі чашечки ароматний кип'яток і розкладав на килимкові лаваші[19] з сиром, мигдаль у цукрі, свіжі фрукти.

Олег першим взяв до рук обпікаючу чашечку і підніс її до уст, але пити не став, чекаючи, щоб хто-небудь з гостей зробив перший ковток.

Чай пили довго, зосереджено. Професор нетерпляче совався на своєму місці і навіть спробував було одпити ковток з своєї чашки. Зате Трубачов все більше й більше входив у роль, і можна було подумати, що він буде чаювати до ранку.

Та ось старший з братів одставив убік чашку, погладив бороду, подивився спершу на професора, потім на Олега і, ткнувши себе в груди, сказав:

— Мерей.

— Його звуть Мерей? — догадався професор.

— Так, — ствердно кивнув головою Олег.

— Керей, — скосив Мерей очі в бік свого брата.

— Зрозуміло, — промовив професор.

— Жанай, — дивлячись у темряву, сказав Мерей, і всі зрозуміли, що він говорить про хворого брата, який лежить у машині.

Початок розмові було покладено. Олег по черзі назвав усіх своїх товаришів, розповів, звідки й чого вони сюди приїхали, а потім ще раз повторив історію врятування їхнього брата Жаная, яку вже розповідав Мерееві й Кереєві сьогодні вдень. Питати Мерея й Керея, чого вони прийшли до табору в час, коли всі правовірні мусульмани сплять, він не став.

Запанувала мовчанка. Стало чутно, як в арику спроквола, дзюркоче вода і десь в іншому кінці кишлака риплять колеса дерев'яної арби. І, мов розбуджений зі сну цим риплячим звуком, Мерей знову заговорив, швидко, захлинаючись, рішуче. Він говорив дуже довго, і професор врешті не витримав:

— Про що він?

— Він сказав, — почав перекладати Трубачов, — що не стане говорити язиком одне, коли на серці в нього зовсім інше, щоб не бути схожим на торговця, який показує пшеницю, а продає ячмінь.

— По суті, по суті! — зробив нетерплячий жест Григорій Микитович. — Що він од нас хоче?

— Далі він розповів, що говорять мудреці про сон, який буває сон…

— Ці теорії мене мало цікавлять, — одмахнувся професор, — далі…

— Після цього він сказав, що негаразд людині спати самотній, бо сонний і мертвий — це майже однаково: ні той, ні другий нічого не знають, що відбувається навколо. Різниця між ними може бути лише тоді, якщо сонний буде не самотнім, а з тим, від кого його дух одержує насолоду. Тобто він повинен спати з життям на відміну від мертвого, який спить без життя.

— Чортзна-що! — розвів руками професор.

— А тому, — вів далі Олег, — Мерей говорить, що людина мусить якомога менше спати на самоті, бо вона ще встигне зробити це, коли її душа перенесеться в простори вічності.

— Все це дуже мило, — саркастично промовив Григорій Микитович, — але я ніяк не зрозумію, чому саме після втомливого переїзду і після не менш втомливого обіду в цього кедходи маю вислухувати подібні східні теорії?

— Це була тільки передмова, — сказав Олег. — Вони хочуть забрати свого брата додому, до його сім'ї, до дітей і дружини.

— І заразити цю дружину й цих дітей тифом! — жваво додав професор.

— Це ми повинні їм тепер пояснити — здвигнув плечима Трубачов.

— То поясніть, будь ласка, — кинув Григорій Микитович.

Мерей і Керей вислухали довге пояснення Олега з кам'яними обличчями. Вони навіть схвально кивали головами в тих місцях, де Трубачов говорив особливо запально.

— Бачите, вони все розуміють, — сказала Елла, — для чого ж було хвилюватися?

Але радість її була передчасною. Брати вислухали Олега, посиділи деякий час мовчки, а потім Мерей, якому по праву старшого належав, очевидно, — вирішальний голос, підвівся і заявив, що коли в Жаная немає сили дійти додому, то вони донесуть його на руках.

Коли Трубачов переклав ці слова професорові, той забув навіть обуритися.

— Слухайте, дорогий мій, — втомленим голосом сказав він Олегові, — вони що, навмисне дратують мене чи дійсно нічого не розуміють?

— На мою думку, тут вже відчувається рука табіба, — відповів Трубачов. — У кедходи він об'явив нам війну теоретичну, а тепер переходить до практичних дій. Хочете, я спитаю Мерея, чи був у них табіб?

— Ні, ні, ні, — замахав руками Григорій Микитович. — Це нічого не дасть. Якщо ми з вами зараз спробуємо довести цим двом здоровенним дядькам, що їхній табіб — негідник і ошуканець, вони нам все одно не повірять, бо бачать нас вперше в житті, а до табіба звикли, як до оцього

дзюрчання води в арикові. Треба діяти інакше. Війна — так війна. Тут треба або перемогти, або бути переможеним.

— Отже? — запитав Олег.

— Отже, скажіть їм, хай вони йдуть до свого брата і спитають, чи згодний він піти від нас, лишитися нашої допомоги.

— Але, Григорію Микитовичу, — злякано промовила Елла, — Жанай, звичайно ж, згодиться покинути нас… Він…

— Робіть, як я звелів! — коротко кинув професор і встав, даючи знати, що розмову він вважає закінченою.

Всі пішли до машини. Кайнаров включив лампочку в будці. Слабке світло осяяло ящики з медикаментами й провізією, купу пропилених брезентів у кутку і зручні парусинові ноші посеред будки, на яких лежав укритий білим чистим простиралом Жанай. Хворий спав. Груди його ледь помітно здіймались, на обличчі застиг вираз лагідності й щастя. Може, снилися йому рідні діти, може, здавалося, що ходить він зараз по своєму маленькому садочку, коли зацвітає урюк, а може, легкі крила сну перенесли його в той щасливий день, коли він уперше сів їсти плов з дорослими чоловіками, був присутнім при їхній розмові і відчув у себе на верхній губі щось м'яке, шовковисте.

Але Мерей і Керей, мабуть, не помітили цього лагідного спокою на обличчі свого брата, бо не стали довго дивитися на нього, а полізли до будки.

— Що вони хочуть робити? — злякано прошепотіла Елла.

— Мовчіть, — взяв її за руку професор.

— Але ж вони хочуть розбудити хворого!

— Хай будять…

Мерей обережно підвів голову Жаная, а Керей лаштувався, як краще взяти сонного за ноги. Вони могли б попросити професора дати їм на якийсь час ноші, але, певно, їм вже невистачило сміливості для нової просьби, і тому вони вирішили нести брата просто на руках.

— Але це ж злочин — оддавати хворого, — обурилася Елла. — Григорію Микитовичу, невже ви дозволите?

Професор мовчав.

На що сподівався цей старий, втомлений чоловік? Але професор стояв, схрестивши руки на грудях, і мовчав.

— Григорію Микитовичу! — знову звернулася до нього Елла.

— Цитьте, ви… дівчисько! — зашипів на неї професор.

— Тоді можете відповідати за всі наслідки самі, — мстиво промовила вона й відступила в темряву.

А Мерей і Керей вже тягли Жаная з будки. Хворий застогнав, спробував розплющити очі, але знову стиснув повіки і кволим голосом запитав про щось. Мерей, нахилившись над його обличчям, швидко-швидко заговорив, мабуть, пояснюючи Жанаєві, що хочуть вони з Кереєм робити, і намагаючись заспокоїти брата. Але Жаная не заспокоїли його слова. Він все-таки розплющив очі, обвів ними все довкола, побачив професора, Олега, Кайнарова, Еллу, яка знову ступила ближче до машини, і заперечливо похитав головою.

Потім він почав говорити. Повільно, ледве переводячи подих, щохвилини заплющуючи очі, він говорив і говорив. А брати, присівши навпочіпки біля хворого, розмірено погойдувалися в такт його словам.

— Що він їм говорить? — не витерпіла Елла.

— Він, як і нам колись, говорить, що той, кому судилося спати в могилі, не може спати вдома, — почав перекладати Олег, — і що він уже майже був у могилі й не мав сили навіть прошепотіти останню молитву, але його знайшли російські лікарі і вирвали з пазурів смерті. Російські лікарі дбали про нього, як про рідну дитину, вони одягнули його в чистий білосніжний одяг, вони годували його, як мати годує своє немовля, вони не спали ночей біля його узголів'я, і він зрозумів, що це його найвірніші друзі, яких він будь-коли зустрічав. Він вірить, що російські лікарі повернуть йому життя, не дадуть пролитися сльозам його рідних, і він хотів би залишитися тут, де бачить порятунок для себе. Ясна річ, при тій умові, що головний російський лікар дозволить йому залишитися тут, не прожене його, не наповнить смутком розлуки його бідне серце.

Жанай ще говорив щось, брати його так само сиділи і гойдалися перед ним, мов маятники, але професор вже більше не хотів слухати, що перекладає йому Олег.

— Скажіть йому, — вказав він рукою на хворого, — що я обіймаю його, як свого сина, і що він може залишатися в нас стільки, скільки це буде потрібно для його здоров'я. Отак. А ви, — звернувся він до Елли, — приготуйте, будь ласка, для хворого вечерю. І не дивіться на мене такими очима, ніби я щойно врятувався від шибениці…

Керей і Мерей ще довго бурмотіли про всемогутність аллаха, який пильно оберігає своїх синів, але в цей час прийшла Монгані й почала соромити їх за те, що піддалися намовлянням чужих сторонніх людей. Мерей і Керей, задкуючи, одійшли від машини і непомітно зникли в темряві так, ніби їх тут і не було, а Монгані, пробачившись перед професором за відсутність, почала розповідати, що їй пощастило дізнатися.

В Марестані вчора з'явилися якісь невідомі, ходили по всіх будинках і, загрожуючи карою аллаха і його вірних синів, наказували відмовлятися від допомоги невірних русів, які мали приїхати в селище. Саме тому їхню машину не зустрів жоден мешканець Марестана. І хоч сотні очей крадькома стежили з-за високих дувалів за радянськими лікарями, ніхто не насмілився підійти до них, потиснути їм руку, подякувати за те, що приїхали лікувати їхніх рідних і знайомих.

— Що ж це за невідомі? Вам не вдалося дізнатися? — запитав професор.

— Їх ніхто не знає. Розповідають, що частина з них прибула сюди з чорних пісків, які лежать на схід від Великого оазису, інші появилися з того ж боку, звідки приїхали й ми. Бандитів переховує місцевий табіб, але з певністю про це ніхто не може сказати, боячись відплати.

— Очевидно, є люди, які хотіли б перешкодити нам, — зауважив Трубачов.

— Але чому? — вигукнула Елла. — Хіба можна перешкоджати лікареві робити його благородну справу?

— Що ж, — роздумливо промовив Григорій Микитович, — ми їхали сюди з найкращими намірами, не сподіваючись на недовіру, а тим більше — на опір, але якщо навіть нам буде важко, якщо доведеться зустрітися й з неприємностями, я не думаю, щоб ми стали відмовлятися від своїх попередніх намірів.

— Ясна річ, — підтримав його Олег, який все ще вагався — сказати чи ні про ту пригоду, яка трапилася з ним у Келаті.

— Ми могли б поїхати звідси, нічого не зробивши, — продовжував професор. — Ми мали б повне право заявити протест, поскаржитись на погану організацію допомоги експедиції на місцях, але я не думаю, щоб

така поведінка була до лиця нам, радянським лікарям. Відступити перед труднощами — це може кожний, важче перебороти ці труднощі. Ми не можемо повертатися з Великого оазису до тих пір, поки тут залишиться хоча б один хворий. Чи так я говорю, товариші?

— Так, — в один голос відповіли члени експедиції.

— А коли так, то давайте спати, щоб вже з завтрашнього ранку приступити до роботи, — сказав професор.

Роботи було дуже багато. Перш за все треба було організувати в двох-трьох халупах щось на зразок карантину для хворих на тиф. Потім постало питання про дезинфекцію й баню, треба було роздобути десь перукаря, який би зміг постригти кількох дівчаток, в косах яких завелася від бруду парша. З місцевого населення ніхто допомагати лікарям не хотів, всі з острахом позирали на виблискуючі інструменти в руках у професора і на біловолосу дівчину з одкритим обличчям, яка ходила серед чоловіків з таким виглядом, ніби займалася цим з самого дня свого народження. Для людей Сходу, де жінка все життя просиджує на своїй половині житла, не сміючи виткнути звідти носа, де жінка, перед тим як вийти на вулицю, закриває своє обличчя густою сіткою з грубого кінського волосу, де жінку ніколи ні про що не питають, — для цих людей висока сіроока дівчина, в білосніжному халаті була чимсь дивним, незрозумілим і страшним.

Наступний день пішов на те, щоб з допомогою Монгані вмовити сім'ї кількох особливо тяжко хворих і добитися в них дозволу на ізоляцію хворих. Спроба залучити на свій бік місцевого перукаря не дала ніяких наслідків. Він заявив, що покровитель цирульників Салман Фарисі, який брив бороду самого пророка, жодного разу не торкався благородною сталлю бритви або ножиць до волосся жінки і заборонив це робити всім, хто буде сидіти в салмані[20] після нього.

Для експедиції настали трудні часи. Кайнаров з Олегом обладнали тимчасову баню і при ній же одкрили перукарню, причому "майстрами" в цій перукарні виступали по черзі вони самі. Професор з допомогою жінок обладнав ізолятор і сам днював і ночував серед хворих. Незабаром то один то другий родич того чи іншого хворого, підстерігши де-небудь Григорія Микитовича, шептав йому схвильовані слова подяки. Хтось невідомий щоночі приносив до їхньої машини продукти — рис, баранину, фрукти.

Було вирішено, що Монгані з необхідними медикаментами залишиться біля хворих у Марестані, а професор і Елла поїдуть далі, щоб за можливо короткий час перевірити всі селища Великого оазису.

Але сталися події, які зруйнували всі ці плани.

Увечері, напередодні від'їзду, Григорій Микитович пройшов у ізолятор, де чергували Монгані й Елла, і наказав їм іти відпочити.

— Ви завтра їдете… вам треба відпочити, — сказала йому Монгані.

— Не вчіть мене, — буркнув професор. — Може, це остання ваша спокійна ніч. Адже ви залишаєтесь тут одна-однісінька. Хіба я не знаю, як це буде важко? Одним словом, без розмов — спати, спати, спати!

— А я? — запитала Елла. — Чому я повинна спати більше за вас?

— Ви ще дитина, — пожартував Григорій Микитович. — А дітям треба спати по десять годин на добу. Ну, довго я ще буду ждати?

Взявшись за руки, Монгані й Елла пішли до машини навпростець через темне, порізане ариками поле.

Товсті присадкуваті шовковиці з круглими кучерявими шапками листя вставали то справа, то зліва од стежки. Тихий нічний вітерець

шарудів у гущавині виноградника, неподалік якого на теплій землі жевріло вогнище, розкладене Кайнаровим, що, мабуть, вже варив свій улюблений шир-чай.

Щоб не толочити виноградника, Монгані відпустила руку Елли й зачекала, поки дівчина випередить її на стежці. Втомлені за цілий день безнастанних турбот, вони мовчали. Було приємно отак поволі йти серед темних шовковиць і духмяного виноградного листя, знаючи, що зараз нап'єшся міцного обпікаючого чаю, від якого повільніш б'ється серце, ляжеш на твердій, але зручній постелі й з головою пірнеш в м'які, заспокійливі хвилі сну.

— Знаєш, Монгані, — почала було Елла, бажаючи розповісти своїй подрузі про щось далеке-далеке, але в цю мить Монгані раптом зойкнула і важко впала на стежку. Елла швидко обернулася. Налякана несподіваним падінням Монгані, вона не почула шелесту серед виноградника, не чула приглушеного тупотіння ніг невідомої людини, яка тікала від місця злочину.

— Монгані, — покликала Елла, нахиляючись над фельдшеркою, — Монгані!

Монгані лежала обличчям вниз, дихала важко, схлипуючи, і в такт її диханню щось стиха хлюпало в правім боці у жінки. Елла побачила круглу ручку великого ножа, що стримів у спині в Монгані. Дівчина зовсім розгубилася і, не думаючи навіть про небезпеку, яка могла загрожувати і їй самій, розпачливо закричала:

— Рятуйте! Рятуйте! Вбили!

Вона все кричала й кричала, аж поки не прибігли до неї Олег, Кайнаров і Григорій Микитович.

Монгані перенесли до машини. Професор швидко наклав на рану пов'язку, а Олег і Кайнаров пішли розшукувати кедходу, щоб повідомити про замах.

Але кедходи вдома не було: він поїхав десь до районного начальника і ще не повернувся.

Рана Монгані виявилася важкою й доволі небезпечною. Ніж зачепив праву легеню, і Григорій Микитович побоювався ускладнень. Цілу ніч ніхто не склепив повік. Монгані поклали в окремий невеликий намет, який спеціально розіп'яв Кайнаров, і професор та Елла пробули біля пораненої до ранку.

Вранці професор підкликав Олега і, дивлячись поверх його голови, сказав:

— Вам доведеться з'їздити в Келат, бо ми самі тепер тут не справимося. Розкажіть фармандару про все, що трапилося, попросіть ще людей для допомоги. Ми не можемо кинути хворих без догляду, а доглядати їх, крім нас, ніхто не стане. Навпаки, втрутиться табіб і докладе всіх зусиль, щоб всі хворі померли і тим самим довели всю нашу неспроможність боротися з аллахом та іншими там штучками.

— Добре, — відповів Трубачов, — ми поїдемо. Але перед цим я хотів розповісти вам про одну річ, про яку через свою легковажність своєчасно не повідомив…

— Гм, дивно. Що ж це за така таємнича річ?

Олег розповів про погрози дервіша, про вершників і про нову зустріч з дервішем при в'їзді в Марестан.

— Що ж, — сказав професор. — Звичайно, треба було сказати мені про це раніше, але навряд чи змогли б ми якось попередити хід подій. Ми

підкопували стіну недовір'я й погроз, яку спорудили ці невідомі нам люди, і будемо підкопувати, що б там не сталося. Хай хитається ця стіна, хай навіть падає — ми не відступимо, не маємо права відступати. Отже, їдьте по допомогу і швидше повертайтеся. Лаяти вас я буду тоді, коли ми повернемося додому і матимемо час для вияву різних почуттів.

Почали готування до від'їзду. З будки вивантажили все необхідне для професора й Елли, потім професор міцно потиснув руки Кайнарову й Олегу, Елла поцілувала Кайнарова в щоку і закусила губу, коли Трубачов узяв її за руку.

— Ви ж там… глядіть, — прошепотіла вона, одвертаючись, щоб приховати сльози, які нестримно покотилися з очей. — Будьте обережними…

— Чому це вас так хвилює, Елло Михайлівно? — примружився Олег.

— Яка я вам Елла Михайлівна? — з докором глянула на нього дівчина. — Називайте мене просто Елла.

Машина загула й пірнула в оточену високими глиняними дувалами вуличку, вузьку й темну, мов домовина.

А вночі, коли професор востаннє обійшов усіх хворих і знову хотів подивитися, як себе почуває Монгані, з боку пустині почувся якийсь незвичайний шум, що вкотився в глухі вулички кишлака, й грізний, мов гірський обвал, вирвався звідти просто на маленький табір експедиції. Кілька вершників на темних сухоногих конях стрибнули ледве не на вогнище, закрутилися, вигукуючи щось незрозуміле навколо ящиків і брезентів, серед яких сиділи Елла й професор. В одному з вершників Елла впізнала дервіша з шкурою леопарда на плечах.

— Що вони хочуть? — злякано запитала вона Григорія Микитовича, спостерігаючи за дивними вершниками, які все ще гарцювали на конях і галасували.

— Сподіваюсь, що ці джентльмени зараз нам про це скажуть, — спокійно відповів професор, не звертаючи ніякісінької уваги на те, що відбувалося навколо.

Серед вершників з'явився худий білобородий дід, одягнений в смугастий халат, і всі замовкли, очевидно, чекаючи, що він скаже. Дід зліз з коня, наблизився до професора і ламаною російською мовою сказав:

— Наш мудрий Алаяр-хан, хай благословить його пророк, наказав тобі, лікарю, прибути до нього з своїми помічниками й врятувати його від ран.

— А хто цей Алаяр-хан? — поцікавився професор.

— Він — мудрий баші[21] кращих синів пустині, — відповів білобородий.

— Не знаю таких, — здвигнув плечима професор.

Дервіш сказав щось сердите білобородому перекладачеві, і той гнівно звузив свої очі.

— Якщо ти не захочеш піти сам, то ми поведем тебе. Такий наказ Алаяр-хана.

— Коли ви не боїтеся застосувати насильство до громадянина великої країни, то що ж, — сказав Григорій Микитович і підвівся.

— Григорію Микитовичу, але ж вони вас уб'ють! — вигукнула Елла.

— Не турбуйтеся, — заспокоїв її професор. — Вони побояться це зробити.

— Отже, ти відмовляєшся? — запитав востаннє білобородий.

— Я не знаю ніякого Алаяр-хана. Не хочу знати! — гордо відповів професор.

— Тоді… — сказав перекладач і щось гукнув своїм. Вмить на професора накинулося одразу кілька чоловік, зв'язали, на голову накинули вонючий вовняний мішок і посадили у сідло, прив'язавши ноги до стремен. Почувши крик Елли, яку теж, мабуть, зв'язали й посадили на коня, Григорій Микитович зробив спробу вирватися з рук тих, що його тримали, але надто нерівними були сили і довелося скоритися. Навколо них почалася метушня, ревіли верблюди, рипіли сідла, натужно кричали люди: певне, вантажили на верблюдів майно експедиції. Потім весь цей гамір перекрив пронизливий голос дервіша, і караван рушив.

ПРИМАРИ НАД ПУСТИНЕЮ

Кайнаров гнав машину. У кузові сиділо шість тегеранських студентів, які висловили бажання допомагати радянським лікарям. У кишені в Трубачова лежав новий лист фармандара до всіх місцевих представників влади, в якому якнайсуворіше наказувалося в усьому сприяти й допомагати експедиції. Отже, треба було поспішати.

Напівдорозі до Марестана вони зустріли валку людей, які чимдуж поганяли своїх верблюдів, коней і худих ішаків, нав'ючених злиденним домашнім скарбом, немов втікали від якогось лиха. Олег наказав Кайнарову зупинити машину, виліз з кабінки і, зачекавши, поки передній верхівець порівнявся з ними, запитав того:

— Що трапилося, добрий чоловіче? Чи не везете ви якихось сумних звісток.

Вершник, не відповідаючи, промчав повз них, тільки злякано блимнув червонуватими білками великих очей. Здивований і зацікавлений поведінкою верхівця, Олег спробував задати подібне питання ще кільком, але відповіді ні од кого не одержав. Лише якийсь балакучий дід зупинив біля нього свого верблюда і, задираючи ріденьку борідку після кожного слова, сказав:

— Новини бувають чотирьох видів, юначе: ті, що їх не слід знати й не слід говорити про них; ті, що їх слід знати і говорити про них; ті, про які треба говорити, але не слід їх знати, і ті, які треба знати, але нічого про них не говорити. Наші новини — останні. Вони жахливі, і розповідати про них не слід. Бо негаразд говорити брехню, але ще гірше говорити таку правду, що треба витратити тиждень, щоб у неї повірити.

— Нісенітниця якась, — здивовано сказав Трубачов, сідаючи в кабінку. — Поїхали далі, Кайнаров.

Через кілька годин вони натрапили на великий табір кочовиків, що, як видно було з усього, теж утікали від чогось невідомого й жахливого. Похмурі обірвані чоловіки міцніше підв'язували хурджини на спинах верблюдів і ослів; жінки худими, синіми руками нашвидкуруч доїли овець, що жалібно мекали й переступали з ноги на ногу, замурзані дітлахи сиділи на строкатих вузлах, почеплених на верблюдах, боячись злізти хоч на хвилинку на землю, бо табір от-от мав рушити з місця.

Знову Кайнаров зупинив машину і Олег пішов розпитувати, що трапилося. Кочовики недовірливо дивилися на високого юнака з незвичайно світлим волоссям і блакитними очима, мимрили щось нерозбірливе і поспішно відходили вбік, мабуть, не вірячи в добрі наміри Трубачова.

Врешті один з них наважився поділитися з чужинцем страшною новиною і, нахилившись до вуха Трубачова, тихо сказав:

— Гійамат!

Слово "гійамат" у персидській мові мало два значення: "страшний суд" і "переляк, переполох". Те, що люди чимось справді перелякані, Олег бачив і так, але чим саме перелякані, яка причина? Він запитав про це свого співрозмовника.

— Валах, — знову одним словом відповів той.

"Валах" означало "марево, фата-моргана". Для визначення цього поняття були ще й інші слова. Було слово "сендкиш", яким називали й марево і райдугу, були слова "кур-аб", "аб-наме", "сар-аб", в основі яких було "аб" — вода, бо марево в пустині завжди пов'язується з водою, з приваблюючими картинами синіх рік і широких озер, які струменять свої води перед зором змученого жагою подорожнього.

Докладніше про марево Олегові нічого не вдалося дізнатися, і єдине, що залишилося їм, — це поспішати назустріч невідомому явищу, що скаламутило все навкруги, туди, де чекали їх професор і Елла.

Вже біля самого Марестана вони зустріли старезного діда, який сидів на ослі, штрикав його гострою паличкою в гриву, гатив голими порепаними п'ятами в боки й хрипко вигукував: "Кх, кх!"

Олег вийшов з машини і підняв руку. Але дід дивився кудись вдалину і гнав свого осла далі.

— Батьку, — ласкаво сказав йому Трубачов, — чи не на весільний той[22] поспішаєш ти, турбуючи свого осла?

Дід повернув голову на звук голосу, і Олег побачив, що він зовсім сліпий, його очі давно вже витекли і на їх місці були тепер червоні страшні провалля.

— Я не поспішаю на той, джаним[23], — відповів дід, — я втікаю від лиха.

— Ти поспішаєш услід за іншими, які налякалися якихось привидів? — запитав його Олег.

— Так. Настав день страшного суду, все живе мусить загинути в цих місцях, які аллах лишив свого благословення. Тому люди повинні втікати звідси.

— Чому ж ти відстав од усіх?

— Кожний втікає з такою швидкістю, з якою може втікати. Я сліпий і старий, мій осел знесилений і худий. Я не міг встигнути за скакунами й за тими, хто поїхав на дужих ослах…

— А не соромно тобі лишати свої рідні місця? — запитав Трубачов. — Адже старі люди не повинні боятися смерті.

— Соромно не старому, а молодому, — відповів дід. — Бо молодий мусить боротися, а не втікати. А старий, навіть коли бачить смерть, нічого не може з нею зробити.

— Але ж ти сліпий!

— Що з того? Якби був зрячим, я б міг побачити те, що так всіх лякає, і ще б подумав: втікати чи ні. А так — я повинен вірити іншим. Всі бояться, і я боюся.

— Але що ж це за марево? Звідки воно?

— Я чую по голосу, що ти молодий. У тебе очі, як у гірського сокола. Піди — дізнайся.

І дід штурхнув свого осла.

В Марестані не було жодної душі. Легенький вітерець стиха шарудів густим листям садів, гнав по вузьких вулицях пір'їнки й різноколірні ганчірки, збирав водяні брижі на поверхні ариків. На тому місці, де три дні тому горіло вогнище і професор давав останні розпорядження Олегові і Кайнарову, теж було порожньо. Тільки глухо шуміла своїм листям стара гілляста шовковиця та стояв з обвислими полами маленький намет, в якому тоді лежала поранена Монгані.

Олег кинувся до намету. І як тільки відхилив полотнище, яке закривало вхід, — одразу ж зустрівся з поглядом великих, таких прекрасних чорних очей.

— Монгані! — вигукнув Трубачов. — Монгані, що тут трапилося? Де професор, де Елла?

Монгані поворушила сухими губами, але Олег нічого не почув.

— Ти вже давно так лежиш одна? — з жалем запитав він. — Бідна! Нікому було навіть води подати.

Він приніс їй води і ждав, поки вона нап'ється і переведе подих.

Монгані, насилу вимовляючи слова, виразно сказала:

— Їх забрали бандити з чорних пісків. Там міраж…

В грудях у Монгані захрипіло, і вона замовкла.

— Звідки ти про це дізналася? — нахилився над нею Олег.

— Мерей і Керей, — прошепотіла Монгані. — Вони забрали свого хворого брата. Хотіли везти й мене звідси, але я відмовилася… Я просила їх дізнатися… про Еллу і професора… Вони вистежили тих… бандитів. І звідти марево… Я не бачила його, але чула…

Від надмірного напруження Монгані стало гірше, і вона безсило заплющила очі. Треба було якнайшвидше приймати якесь рішення, і Олег пішов порадитися з Кайнаровим і студентами.

Один з студентів пораяв їхати до селища Пай-аб, що лежало в передгір'ях, неподалік од великого тракту. В Пай-аб живе районний начальник, і, можливо, там довідаємось, що відбулося тут за останні три дні, і місцеперебування радянських лікарів.

— Послухай, Зрбі, — звернувся до студента один з його товаришів. — Хіба ти хочеш, щоб тебе вважали безумцем?

— Це ж чому? — здивувався Зрбі.

— А як же інакше назвати того, хто хоче шукати те, чого не можна знайти?

— По-твоєму, ми мусимо повернутися в Тегеран і спокійно заявити, що наша літня практика не вдалася, бо нам її не пощастило знайти? — насмішкувато подивився на нього Зрбі. — І, крім того, визнати, що наші поняття про людську гідність і честь сягають дуже недалеко, так недалеко, що навіть стали нам на заваді, коли довелося розшукувати в пустині радянських лікарів, які зникли досить загадково.

Між студентами зчинилася суперечка. Троє стали на бік того, який не згоджувався з Зрбі, і лише один заявив, що теж поїде далі разом з Олегом, Кайнаровим.

— Ми вимагаємо одвезти нас назад! — залементували четверо боягузів.

— Я не можу повернутися в Келат, тим більше за таких обставин. Тому вибирайте: або лишаєтесь тут і чекаєте якогось каравану, або ж ми довеземо вас до Пай-аба, а вже звідти ви доберетеся хоч і до самого Тегерана.

Монгані обережно перенесли до машини, і Олег також заліз туди, щоб бути біля пораненої. Крім того, він сподівався, що в його присутності студенти перестануть сперечатися між собою. Крізь віконце над кабінкою Олег пильно вдивлявся вперед.

Але нічого, крім густих, могутніх кущів еркек-селіна[24] і струнких сюзенів з сріблистим листям на схилах піщаних бугрів, він не бачив.

За кілька кілометрів од Пай-аба машина потрапила в смугу чорних пісків.

— Що це за піски? — запитав Олег у Зрбі.

— Монацитові, — відповів той. — Вони утворилися, очевидно, в результаті руйнування гірських порід і виносу їх сюди, на рівнину. Під цими пісками є дуже красиві смоли, якими старовинні майстри покривали свій посуд. Вам, мабуть, доводилося бачити цей чорнофігурний посуд, який міниться всіма барвами веселки і зовсім не боїться руїнницької дії часу.

— А що тепер добувають у цих пісках? — поцікавився Трубачов.

— Тепер? Нічого. Вони непридатні навіть для землеробства, на них не ростуть ні трави, ні дерева. Це мертвий пояс, яким відгороджений Великий оазис пустині від кам'янистих гір. Дуже погані піски.

Незабаром побачили селище.

Хоча Пай-аб в перекладі означало "вода, яку переходять вбрід", та ні броду, ні взагалі якоїсь води біля селища не було. Колись тут витікала з гір тоненька, мов нитка, річечка, але її води давно зникли в ариках. І тепер лише повесні, під час бурхливих гірських злив, річка оживала й несла в Пай-аб спінені каламутні води.

В селищі про марево вже знали. Чутка про нього линула повсюди з швидкістю дів-баду, несамовитого пустельного урагану. На базарі штовхалися перелякані люди, які втікали з пісків, коли почули, що до них наближаються жахливі привиди. В караван-сараї сухолиций кочовик у білій папасі клявся бородою пророка, що він бачив марево на власні очі, але що воно собою являло — не міг згадати. Караван, який прийшов уночі, учора в першій половині дня, якраз в години відпочинку, теж був розбуджений якимись неприродними звуками, що долинали з пустині.

Все свідчило, що десь неподалік від Пай-аба, в пісках, дійсно виникло щось загадкове й страшне. Але районний начальник бахшдар нічого певного не знав і навіть не міг зв'язатися з Келатом, тому що хтось пошкодив у горах телефонну лінію. Бахшдар безпорадно розводив руками і посилався на всемогутність аллаха.

Трубачов зрозумів, що повинен діяти сам і якнайшвидше, не гаючи жодної години.

— Я попрошу вас, як тільки налагодиться телефонний зв'язок, повідомити фармандара про все, що сталося з нашою експедицією, — сказав він. — Поранену ми залишимо в Пай-абі, сподіваємось на увагу до неї з вашого боку.

— Хай зрадіє їй аллах, — сумирно промовив бахшдар.

— І ще одне, — говорив далі Трубачов. — йдеться про розшуки моїх товаришів, тому я, не вагаючись, їду в піски, але добре було б, якби ви дали мені для допомоги своїх людей. Хай то будуть ваші поліцаї або хтось з чиновників. Ви мене розумієте?

Бахшдар склав руки й почав запевняти, що всі його стражники пішли з урядовим караваном, а чиновники десь у гірських селищах збирають податок. Він говорив так довго, що за цей час можна було виспатись, але весь зміст цієї промови зводився до того, щоб Олег сам спробував розшукати своїх товаришів, а вже тоді, можливо, й він, бахшдар, прийде їм на допомогу.

Зрозумівши, що від районного начальника він нічого не доб'ється, Трубачов, залишивши в селищі чотирьох студентів-боягузів, наказав Кайнарову рушати.

Караванний шлях ішов попід самими скелями, по вузькій смужці рівнини, відгородженої від пустині широкими полями "дурних земель" — адирів, розмитих водою піщаних глин. Вони були зовсім непрохідні через величезну кількість ярків і просто глибоких рівчаків, захованих подекуди під шаром солончакової пудри або різноманітного "гірського сміття", нанесеного сюди весняними й осінніми потоками.

Через деякий час караванний шлях звернув у гори.

— В горах нам робити поки що нічого, — заявив Олег. — Марево треба шукати в пустині, отже, поїдемо й далі побіля підніжжя.

— А що коли там немає проїзду? — запитав його Кайнаров.

— Дурниці. Хіба є такі місця, де не зміг би проїхати водій Кайнаров на своїй машині? — засміявся Трубачов.

— Може таких місць і немає, — сказав Кайнаров, — але боюся, що є такі місця, де Кайнаров з своєю машиною просто застряне. Адже недаром караванний шлях звернув тут у гори.

— Каравани звертають у гори, бо неподалік звідси, очевидно, є селище. Чи не так, Зрбі?

— Ви вгадали, — підтвердив Зрбі. — Тут дійсно є невелике містечко, яке славиться своїми скакунами.

— Ну от, — вдоволено промовив Олег. — Виходить, я не помилився. Нам же скакуни не потрібні, тому ми поїдемо прямо.

— Боюся, що ці скакуни нам можуть знадобитись, — пробурмотів Кайнаров.

— Ніколи не думав, що ти такий полохливий, — дратуючи його, сказав Олег. — То, може, не будемо їхати?

— Я поїду, але за наслідки не відповідаю, — похмуро промовив Кайнаров. — Не люблю я таких вузеньких доріжок, де не звернеш ні вправо, ні вліво.

Стемніло. Не стало видно ні кам'яних скель зліва, ні далеких горбів пустині, тільки попереду біліла смужечка кам'янистого шляху, освітлюваного фарами машини. І вдень цей шлях не здавався особливо рівним, а зараз, у цьому мертвому, мерехтливому світлі, для незвичного ока являв собою суцільні ями й горби. Доводилося дивуватися, як може Кайнаров вести машину по цих неможливих баюрах. Щоразу, коли машина скочувалася передніми колесами в ямку, тим, що сиділи в будці, здавалося, наче вона летить у бездонне провалля, з якого вже ніколи не вибереться. Але проходила мить — і машина вже дерлася на бугор, щоб через хвилину знову пірнути в темну баюру.

Але ось її підкинуло особливо високо, щось ніби тріснуло в ній, і хоч вона ще прокотилася кілька метрів, та всі зрозуміли, що трапилась катастрофа.

Кайнаров заглушив мотор і вискочив з кабінки, бурмочучи собі під ніс щось по-туркменськи.

Він освітив кишеньковим електричним ліхтариком кузов, поліз для чогось під машину, потім виліз, погасив ліхтарик і сказав по-туркменськи:

— Іші гайтмак!

— Що таке, Кайнаров? Що ти говориш? — стривожено запитав його Трубачов.

— Я кажу: зовсім погана справа, — похмуро відповів Кайнаров. — Тріснула полувісь заднього колеса.

— А замінити її не можна?

— Можна. В Ашхабаді.

— Не говори дурниць, Кайнаров, — строго сказав Олег. — Хіба ти не розумієш, що зараз не час для жартів.

— А я й не жартую, — відповів шофер. — Запасної полуосі в мене немає, та й у всьому Ірані до нашої ГАЗ-51 ви не знайдете жодної деталі. Вихід один: треба їхати в Ашхабад брати там вісь, привозити її сюди, ставити, а вже потім шукати ваше марево.

— Воно таке ж моє, як і твоє, — відмахнувся Трубачов. — Ти краще скажи, що тепер робити?

— Я не знаю. Шукайте професора, він скаже, що робити. А я тим часом буду сидіти й вартувати машину.

— Що будемо робити, Зрбі? — звернувся Олег до студента.

— Якщо зупиняється машина, то це ще не значить, що зупиняється й людина, — відповів той.

— Тобто ти хочеш сказати, що ми мусимо йти далі пішки?

— Я хочу сказати, що ми мусимо йти далі, але це ще не значить, обов'язково пішки.

— Але ж їхати в нас ні на чому, — зітхнув Олег.

— Треба діставати коней або верблюдів.

— Де?

— А це вже наша справа.

І Зрбі виклав свій план. Вони з товаришем повернуться назад, піднімуться караванним шляхом в гори до найближчого містечка й там дістануть коней. До речі, спробують дізнатися, чи дійшли туди чутки про марево. Олег згодився. Він вручив студентам невеличкий балон з водою. Кайнаров наклав їм мішечок продуктів, дав ліхтарик, хотів було нав'язати їм і свою мисливську рушницю, але Зрбі відмовився, запевнивши шофера, що їм не загрожує ніяка небезпека.

Студенти пішли, а Олег і Кайнаров ще довго сиділи в темряві, не розпалюючи навіть вогнища, мовчали і думали про цих молодих тонкошиїх юнаків, які не шкодували своїх сил, не побоялися невідомого шляху, щоб тільки допомогти своїм новим друзям.

— Молодці хлопці, — першим порушив мовчанку Олег, — правда ж, Кайнаров.

— Угу, — згодився шофер, у якого з думки не йшла поламана машина.

Надвечір наступного дня прибув Зрбі з своїм товаришем. Зрбі сидів на високому світлосірому жеребці, у якого через всю спину проходила темна смуга, і держав на поводі м'язисту чалу кобилку, його товариш гарцював на чорному кара-баїрі.

— З вдалим поверненням! — радісно кинувся їм назустріч Олег. — Вітаємо вас, милі друзі!

— Повернення не дуже вдале, — після привітання сказав Зрбі. — Ми навіть вагалися, чи їхати сюди, чи ні.

— Це ж чому? — не зрозумів Трубачов.

— Не могли дістати коней. Всі зайняті або на літніх пасовиськах далеко в горах, трапилися нам тільки ці…

— Але ж це добрячі коні! — вигукнув Олег. — Чого вартий хоча б отой сірий красень, на якому ти приїхав.

— Якраз він і хвилює нас. То — поганий кінь.

— Та чому ж він поганий? — здивувався Трубачов. — Кайнаров, скажи, добрий це кінь?

— Дуже добрий, — сказав Кайнаров, обдивляючись жеребця. — За такого коня можна віддати цілий табун.

Зрбі і його товариш дивилися на Олега й Кайнарова з неприхованим подивом і навіть жахом.

— Але це ж сур! — вигукнув Зрбі.

— А що таке "сур"? — запитав Трубачов.

— Сур — це кінь, який приносить нещастя, — пояснив товариш Зрбі. — Світлосірий кінь з темною смугою на спині — це проклятий кінь. Його ніхто не купить, не візьме навіть даром.

— Ну, це дурниці, — засміявся Олег. — Невже ви вірите в такі речі? Ви ж студенти!

— Так говорить народ, — повчально зауважив Зрбі. — А народ ніколи не помиляється.

— Помиляєтесь ви, мої милі, — поплескав його по плечу Олег. — Забобони вигадані не народом, а окремими людцями, яким вигідно тримати народ у страху й покорі. А щоб довести вам всю безпідставність ваших побоювань, я сам сяду на цього сура, і ми ще побачимо, чи принесе він мені нещастя!

— Але ви гість в нашій країні, і ми не можемо наражати вас на небезпеку, — спробував заперечити йому Зрбі.

— На жаль, я вже не тільки гість, а й людина, яка повною мірою зв'язала свою долю з долею тих людей, на землі яких вона перебуває, — відповів Трубачов. — Так що не будемо говорити про це.

На ранок вони вирушили в дорогу. Сильні коні легко понесли вершників, і Кайнаров, вилізши на будку, ще довго бачив, як пустиня, вилискуючи чорними пісками, все щільніше обгортає маленьку групу верхівців.

Підіймалося сонце, ставало жарко. Вітру не було, і серпанкові хвилі легкого марева вже побігли над далеким обрієм.

Поки не дуже пекло сонце, Кайнаров вирішив назбирати дров на ніч і, почепивши на плече рушницю, пішов в передгір'я, де серед скель виднілися дерева ялівцю й невисокі кущі дикого терну.

Він забрався доволі високо, як раптом позад нього почувся страшенний гуркіт. В першу мить Кайнарову здалося, що то гірський обвал, і він інстинктивно притиснувся до кам'яної стіни, ніби хотів знайти під нею захист від шаленої лавини, яка неслася десь зверху. Але гуркіт охоплював його з усіх боків, він ішов хвилями, то наростаючи, то майже зовсім затихаючи.

Оглянувшись, Кайнаров закляк від подиву й жаху. Просто на нього з пустині мчали нескінченні хвилі ні на що не схожих примар. Примари були такі страшні, їх було так багато, що Кайнаров відчув: ще мить — і він не витримає цього видовища й збожеволіє.

"Ось воно, — подумав він, через силу заплющуючи очі, — почалося…"

Олег і його товариші побачили марево раніше за Кайнарова і якраз побачили, а не почули, бо гуркіт з'явився трохи пізніше.

Коли над пісками, здавалось, в кількох кроках од них раптом з'явилися потворні доісторичні тварини, коні, злякано захропівши, зупинилися й позадкували. Студенти попадали з сідел на пісок, але одразу ж скочили на ноги, схопилися за стремена й загукали Олегові, щоб він їхав назад. Але Трубачов навіть не повернув голови на їх заклик. Він дивився вперед, неспроможний відірвати погляду від тієї картини, що виникла перед ним.

Мертві піски з рідкими рудими кущиками раптом ожили, заворушилися і випустили на свою поверхню незліченні полчища

небачених людьми страховищ. Тут були якісь червоноголові зубаті птахи, що повитягували свої довгі шиї, немов змії. Випереджаючи птахів, мчали пісками пустині незграбні аллозаври й цератозаври, що, здавалося, втікали від хижого горгозавра, який стрибав на своїх довгих задніх ногах, опираючись на товстий, мов колода, хвіст, розгойдуючи своє величезне потворне черево. Двадцятисемиметрові диплодоки, бронтозаври й камаразаври, роздуваючи широкі, посаджені на самому вершечку голови ніздрі, бігли поруч з велетенським хижим тираннозавром, що виблискував своїми гострими й довгими, мов шаблі, зубами. Птахоподібні камптозаври й гуанодонти штовхалися поміж стегозаврів, що погрозливо їжилися гострими рядами широких рогових пластин на своїх спинах, і рогатих цератопсів, голови яких були схожі на гострі кам'яні брили.

Звідки взялися тут примари цих потворних звірів? Те, що вони неживі, Олег знав напевне. Але й міраж не міг виникнути на голому місці. Адже всі міражі в пустині обов'язково являють собою відбитки в нагрітому повітрі існуючих речей: води, дерев, сіл і міст, людей, караванів. Може, це марево виникло так само, як легендарний міраж з чорним монахом, про який він читав у якійсь книзі? Давно, в той час, коли тут були ще теплі, багаті різноманітною рослинністю болота і в них жили всі ці динозаври, зображення цих тварин полинуло в атмосферу. Від цього зображення виникло друге, потім третє, образи динозаврів передавалися від одного шару атмосфери до іншого, доки не потрапили в міжпланетний простір, де вже не було умов для їх цілковитого зникнення. Потім, через багато тисяч років, міраж знову потрапив у земну атмосферу і його бачили приблизно в тих самих місцях, де він в свій час виник. Це була зваблива легенда, якій легко було повірити якраз за таких умов, але Олег добре знав, що легенда все-таки залишається легендою. Бо неможливо навіть уявити, щоб повітря зберігало зображення якихось предметів, що потрапили в нього, на протязі багатьох тисяч років, а припущення, ніби міраж міг потрапити в міжпланетний простір, де немає атмосфери, тобто немає ніякого середовища для його існування, було зовсім безглуздим.

Ці думки промайнули в голові Трубачова за якусь долю секунди. І в ту ж мить він почув страшенний гуркіт. Тепер вже не лишалося сумніву, що

це не просто марево, яке виникає в пустині в тихий гарячий день, а щось інше, загадкове й зовсім незрозуміле, бо ж ще ніколи не було в пустині міражу, який супроводжується звуками.

"Треба дізнатися! За всяку ціну дізнатися, що це таке", подумав Олег і смикнув за повід. Але кінь відмовився йти вперед. Він упирався передніми ногами, злякано хропів, мотав головою, скошуючи чорне, блискуче око на свого вершника.

Олег озирнувся, щоб покликати студентів, але від тих лишився тільки пил: вони мчали назад, попригинавшись до кінських грив.

Тоді Трубачов, зціпивши зуби, зірвав з себе сорочку, затулив нею коневі очі і все ж примусив його йти вперед, назустріч уламкові доісторичного світу, що несподівано виник тут, у самому серці Азії.

Кінь спочатку йшов поволі, потім, коли Олег почав підганяти його, прискорив крок й нарешті понісся юргою, яка не схожа ні на рись, ні на галоп. Так вміють мчати тільки коні пустині.

Кінь летів довго — і дивно: марево не наближалося, навпаки, ставало ніби більш розпливчастим і неясним, а звук все посилювався. Олег вже побоювався, що його барабанні перетинки не витримають цього шаленого ревища, в якому, здавалося, змішалося ревіння велетенських звірів, гуркіт грому і шум несамовитої води, що прорвала загати. Та ось на пустиню впала тиша, і Олег чув тепер тільки важке хекання змореного коня, тріск кандиму під його копитами й калатання свого серця.

— Зараз ми дізнаємося, що це за марево, зараз ми розкриєм цю таємницю, — пробурмотів він, ще щільніше притискуючись до гриви коня і вдивляючись уперед.

Та в цей час десь зовсім близько збоку тріснув, мов зламана суха гілка, постріл, кінь спіткнувся й на повнім скаку впав на пісок. Олег злетів

з коня, двічі перевернувся в повітрі, вдарився потилицею об щось тверде й втратив свідомість.

З МІШКОМ НА ГОЛОВІ

У пустині рідко трапляються жирні, крихкотілі люди. Сонце і вітер висушують тут не тільки ріки, дерева й трави — вони й на людині, яка потрапляє надовго в піски, не залишають жодного грама зайвого м'яса. Постійний житель пісків, бадійє-нешин, як його називають в Ірані, вражає насамперед своєю незвичайною легкістю, стрункою поставою, що зберігається до глибокої старості, красивим, сухорлявим обличчям з крупними мужніми зморшками.

Тому коли Григорій Микитович і Елла побачили перед собою здоровенного бороданя з випуклим черевом і одвислими щоками, вони одразу зрозуміли, що це, мабуть, і є той Алаяр-хан, про якого їм говорив перекладач в Марестані.

— Вклоніться, — прошепотів перекладач. — Перед вами сам Алаяр-хан.

Але професор і Елла стояли прямо і дивилися просто у вічі товстому хану. Цілий день і цілу ніч їх везли майже без перепочинку, не знімаючи мішків з голови, і тепер їм обом хотілося впасти на пісок, заснути хоч на годину, але вони не робили спроби навіть присісти, не подавали виду, що смертельно втомилися.

Алаяр-хан щось швидко сказав, і перекладач передав професорові його слова:

— Хто ви і що ви робите в нашій пустині?

Професор мовчав, мовчала й Елла.

— Коли Алаяр-хан питає, не слід залишати його питання без відповіді, — злякано прошепотів перекладач.

— Я хотів би спершу знати, хто він такий, — спокійно сказав професор, — а вже тоді вирішувати, варто говорити з ним чи ні.

— Не роздмухуй вітром заперечень полум'я його гніву! — вигукнув перекладач. — Ти повинен уподібнитись тілу мертвяка в руках обмивача трупів мурдашира.

— Навіть так? — засміявся професор і раптом швидко пішов до Алаяр-хана. Той злякано відступив назад; бандити, що стояли біля нього, вхопилися за гвинтівки.

— Спитайте його, — повернувся професор до перекладача, киваючи на Алаяр-хана, — він, здається, поранений?

Не чекаючи відповіді, він підійшов впритул до Алаяр-хана і доторкнувся до його правої руки, яка біля передпліччя була обмотана товстим сувоєм шовкової тканини.

— Розмотайте! — наказав Григорій Микитович тим, що наставили на нього гвинтівки.

Вони загрозливо завертіли білками очей, але Алаяр-хан щось буркнув, і його охоронці вгамувалися. З намету позад хана вискочив худий, довгорукий чолов'яга з рідкою сивуватою борідкою на хитрому обличчі і, вклонившись Алаяру до самої землі, почав викрикувати окремі слова, серед яких найчастіше траплялося слово "аллах". Алаяр-хан одвернувся од нього й підставив руку професорові.

— Григорію Микитовичу, — підбігла до професора Елла. — Невже ви будете лікувати цього розбійника?

— Перш за все я — лікар, моя мила, — сказав їй Григорій Микитович. — Коли я бачу, що людина страждає, мій обов'язок — допомогти їй.

— Але хіба ви не бачите, що це за люди?

— Бачу, бачу, приготуйте, будь ласка, матеріали для перев'язки.

Алаяр-хан слухав цю словесну перепалку між професором і його помічницею, намагався хоч що-небудь зрозуміти і ніяково усміхався, що вже було зовсім не до лиця такому грізному ханові. Врешті він опам'ятався і закричав перекладачеві, щоб той пояснив, про що говорили між собою російські пезешки.

— Вони хочуть вилікувати твою рану, — коротко відповів той і пішов допомагати Еллі розшукувати серед тюків необхідні медикаменти.

А Григорій Микитович тим часом вже розмотував руку Алаяра. Під шовковим сувоєм виявилася бараняча шкура.

— Це що? — строго запитав професор хана. — Для чого ще тут баран?

— Баран? — засміявся Алаяр.

— З бородою, а дурень. Чого смієшся? — суворо сказав Григорій Микитович і різко смикнув шкуру вниз. Шкура, виявилося, була міцно обшита навколо руки, так то зняти її можна було тільки розрізавши. Озирнувшись, професор побачив у одного з бандитів за поясом кинджал, спокійно підійшов до нього, витяг кинджал з ножен, повернувся до Алаяра й полоснув шкуру гострим лезом. Довгорукий чолов'яга злякано загаласував, потрясаючи кораном перед носом Алаяр-хана. Але той, скривившись чи то од болі, чи то од цього пронизливого вищання, відмахнувся від свого надокучливого опікуна.

Рана почала вже гнити. Шкіра навколо неї почервоніла, вкрилася пухирцями, а в глибині рани ворушилися білі черви. Все це зверху було присипано якимсь сіруватим порошком.

— Та-ак, — сказав професор. — Тепер зрозуміло. Свіжу рану присипали порошком з потовченого панцира черепахи, потім зашили руку в шкуру тільки що зарізаного барана й читали коран, чекаючи, поки почнеться гангрена.

— Табіб? — суворо запитав він Алаяра, вказуючи по черзі на брудну рану й на чоловіка з кораном, що ніяк не міг вгамуватися.

— Табіб, — ствердно кивнув головою хан, який став зовсім лагідним, глянувши на свою жахливу рану.

— Жени його в шию звідси! — сказав професор, беручи з рук Елли, що підійшла в супроводі двох носіїв, шматок мила.

— Вода у вас є? — запитав він перекладача. — Руки мені треба помити…

Один з бандитів приніс у череп'яному глечику холодну прозору воду. Професор вимив руки й почав робити перев'язку.

— Послухайте, — звернувся він до перекладача. — Що значить по-персидськи слово "баран"?

— Дощ, — відповів той. — Чому це вас цікавить?

— Та так, — тамуючи посмішку, сказав професор, обмотуючи товсту, схожу на жіночу ногу руку Алаяр-хана білосніжним бинтом. — Тепер передайте своєму ханові, щоб він нікого до пораненої руки не допускав, гнав під три чорти всіх своїх табібів і не займався ніякими справами. Спокій для нього — це зараз найголовніше.

Перекладач передав слова Григорія Микитовича Алаярові і, вислухавши його відповідь, вклонився професорові.

— Мудрий Алаяр-хан обіцяє, якщо ти вилікуєш його рану, подарувати тобі свого найкращого коня.

— Передайте ханові мою подяку, — звернувся Григорій Микитович до перекладача. — Скажіть, що мої роки й моя професія не особливо сприяють такому заняттю, як гарцювання на скакунах. Зараз же я хочу, щоб нас негайно відпустили звідси, тому що в Марестані залишилась тяжко поранена фельдшерка — член нашої експедиції, а також десятки хворих людей, яких ми повинні лікувати.

Алаяр у відповідь на ці досить різкі слова професора запросив його бути гостем його намету.

— Тільки при тій умові, що зі мною буде й моя помічниця, — відповів Григорій Микитович.

— Але наші звичаї не дозволяють жінці бути присутній при чоловічій бесіді, — зітхнув Алаяр-хан.

— А наші звичаї не дозволяють старому батькові лишати свою доньку одну між чужих людей без допомоги й підтримки, — сказав професор і ще раз повторив: — Я прошу негайно відпустити нас!

Алаяр-хан заявив, що, на жаль, він повинен буде затримати їх на деякий час, але хай ця затримка їх не хвилює, про їхніх друзів і хворих потурбуються.

Професора й Еллу одвели в невеличкий намет з цупкого білого брезенту, що стояв на самому кінці цього маленького тимчасового селища. Бандити жили в наметах, більш зручних і легких при переїздах, ніж повстяні кибитки кочовиків. Озброєні бандити буди коротенькими

автоматичними гвинтівками, що, без всякого сумніву, мали таке ж іноземне походження, як і ці намети. Одягнені вони були по-різному. Одні в шовкових халатах і дорогих папахах з золотистого каракуля, інші в простих бавовняних чапанах, підперезаних дешевими хустками, за якими стриміли кинджали й ручні гранати. Деякі красувалися в білосніжних чалмах і важких англійських ботинках на товстелезній підошві. Цілий день над табором вився дим від вогнищ, на яких жарили баранів, варили плов і юшку-шурпу. Час од часу невеличка група їхала кудись у піски і через півгодини звідти поверталася інша група. Можна було подумати, ніби десь за буграми через рівні проміжки часу змінюються караули.

Професорові й Еллі принесли велетенське блюдо з паруючою бараниною, але вони були такі змучені довгою подорожжю, що, навіть не доторкнувшись до їжі, поснули на кошмах, які прикрили зверху своїми простиралами.

Проснулися, коли вже стемніло, та й то не від того, що спати вже не хотілося, а від неясного відчуття, що в їхньому наметі є хтось сторонній.

Справді, біля входу сидів, склавши калачиком ноги, старий перекладач і беззвучно ворушив губами. Професор, думаючи, що перекладач хоче йому щось сказати, деякий час посидів теж, але, нічого не почувши, пішов умиватися. Вийшла умиватися й Елла. Якусь хвилину вони постояли біля намету, з задоволенням вдихаючи прохолодне вечірнє повітря.

— Куди ми потрапили? — прошепотіла Елла. — Цей дервіш…

— Ходімо в намет, негоже залишати гостя самого, — замість відповіді сказав професор.

Вони повернулися до намету, сіли. А гість все мовчав і ворушив губами.

— Чого ж ти мовчиш? — сказав йому професор. — Ти ж, мабуть, прийшов щось нам сказати?

— Багато думок товпиться в моїй голові, — відповів перекладач. — А хто багато думає — мало говорить.

— Припустімо, — згодився Григорій Микитович.

— У кожного правовірного мусульманина в складках чалми завжди схований шматочок рідної землі, кесек. І тому, де б він не був, де б не носили його руки часу й долі, він завжди спить на зігрітій теплом свого тіла землі дідів і батьків, — замислено промовив перекладач.

— Я чув про цей хороший звичай, — сказав Григорій Микитович. — його зберігають і китайці, які врізають в підбори свого взуття коробочки з землею, щоб завжди ступати по рідній землі. © http://kompas.co.ua

— Ти не зрозумів мене, — сумно всміхнувся старий. — Я хотів сказати тобі, що ось вже більше тридцяти років ношу в своїй чалмі кесек, взятий в землі Бухари, благословенного міста, де пройшла моя молодість, де жили мої батьки й діди, де була в мене любима дівчина під червоною паранджею…

— Он як! — здивувався професор. — Тоді я тобі співчуваю, нещасний ти чоловік.

— Роки мої вже кволі, скоро я помру, моє тіло завернуть у тюрбан, який я проносив на голові половину життя, і поховають з шматочком бухарської землі, з таким маленьким, зовсім маленьким шматочком…

— Ти міг би жити й трудитися на тій землі, а не вдовольнятися цим крихітним кавалком, — осудливо зауважив Григорій Микитович.

— У мене там надто багато ворогів, — похитав головою перекладач.

— Навпаки, ти, очевидно, колись був їхнім ворогом, — сказав професор. — Але якби ти повернувся на землю своїх батьків і сказав, що хочеш разом з іншими прикрашати її трудами своїх рук, ніхто б не вважав тебе більше за ворога. Твій народ далеко великодушніший, ніж ти вважаєш.

— Хто вважає, що в нього немає ворога, той тішить своїх ворогів, — відповів перекладач.

— Мати друзів — це набагато краще, ніж наживати собі ворогів, — не згодився з ним Григорій Микитович.

— У гордих людей завжди є вороги, — стояв на своєму старий. — Хіба доля змагається з кимось, крім тих, кому висока ціна?

— То гордись тим, що доля змагається з тобою, — не приховуючи насмішки, подивився на нього професор.

— Я надто старий і немічний, щоб підтримувати зелений прапор пророка в священній боротьбі проти зневіри, — заплющуючи очі, промовив перекладач. — Все переплуталося на цім світі, мов шерсть на папасі у молодого джигіта. Ми думали мати все і не маємо нічого, як Зул-Карнейн, якого ви називаєте Олександром Македонським.

— Ну, Олександр Македонський все-таки був великий полководець, — засміявся професор. — Про це в нас знають всі учні, його з басмачами рівняти не можна.

— Але коли він захопив весь світ і повернувся додому в Дамган, то перед смертю заповів: "Покладіть мене в домовину, а в домовині зробіть два отвори і руки мої просуньте в ці отвори з розкритими долонями і так несіть, щоб люди бачили, що захопили ми весь світ, а покидаємо його з порожніми руками".

— Ти б розповів цю легенду Алаяр-хану, — порадив Григорій Микитович перекладачеві.

— О, ні, — замахав той руками. — Алаяр-хан ще молодий, він ще вірить в успіх, у його руках зараз є зброя, послана самим пророком, і незабаром вся пустеля й усі передгір'я будуть належати одному Алаяр-хану.

— Цікаво, що ж це за зброя?

Але перекладач, мабуть, злякавшись, що наговорив зайвого, замовк і знову почав ворушити губами.

— Мене зовуть Саїд-Мухтар, — згодом промовив він, ніби крізь сон. — Я родом з Бухари, і в мене вже тридцять років болить серце при згадці про священні камені цього міста.

Неподалік від намету почувся якийсь протяжний звук, сумний і одноманітний.

— Хтось плаче? — сказала Елла.

— Співає, — поправив її Саїд — Мухтар.

Пісня булькала в горлі в невидимого співака, ніби вода в шийці пляшки, вона розтікалася в темряві, заповнюючи весь простір своєю тугою й смутком.

— Пісні — це єдине, що у нас ще лишилося, — тихо промовив Саїд-Мухтар. — У кожного з нас є багато різних пісень. Є пісні осінні, весняні, — зимові, літні, є пісні про розлуку, про побачення, про докір і відмову, про незгоду і вірність, про жорстокість і насолоду. Пісні старі, які ми чули ще од своїх дідів, і є зовсім нові, що виникають тут же, в пустині, як та, що ви зараз чуєте.

— Про що ж вона? — поцікавилась Елла.

— О, це дуже сумна пісня, — зітхнув Саїд-Мухтар. — Зараз я спробую вам розповісти, про що в ній співається.

Він заплющив очі і, похитуючись в такт словам, почав говорити речитативом:

Ісфаганську троянду

З вологих долин голестана[25]

Вихор кинув в пекучу пустиню,

І плаче троянда;

Пелюстки розімкнулись,

Одкрили тичинки тендітні,

Листя спека нещадна зв'ялила,

І плаче невтішно троянда.

Чорний вихор розвіяв

Пелюстки по полях непривітних,

І в розпуці під небом чужим

Гірко ридає троянда.

— Невесела пісенька, — сказав професор.

— В ній співається про гірку долю таких сіром, як я, — не розплющуючи очей, промовив перекладач. — Нас теж закинув сюди вітер часу, одірвавши від домівок і рідних країв…

— Ну, це не зовсім так, — поправив його Григорій Микитович. — Людина — це все ж не безвольна квітка, яку можна вирвати з коренем і перенести куди завгодно. Людина мусить чинити опір, простіше висловлюючись, боротися..

— Хто з нас не бореться? — зітхнув Саїд-Мухтар. — Всі ми боролися і боремось до цього часу, але ж…

— Якщо купка людей бореться з цілим народом, то заздалегідь відомо, що переможе народ, — здвигнув плечима професор. — Невже ти думаєш, що ті басмачі, які є тут у вас, або шукачі легкої наживи, яких Алаяр-хан поназбирував, мабуть, з усього Ірану — це сильні, одважні люди? Це просто… ну, як тобі сказати… Ну, бандити, і більше нічого.

— Я нічого не думаю, — прошепотів Саїд-Мухтар. — Я надто старий, щоб думати. Я тільки страждаю…

— То якого ж біса! — вигукнув професор. — Плюньте на цього Алаяр-хана і розійдіться по домівках, станьте чесними людьми. Якщо цього не наважуються зробити молоді, то хай їм покажуть приклад такі старі, як ти…

При останніх словах Григорія Микитовича Саїд-Мухтар підвівся і поправив заткнутий за хустку, якою був підперезаний його халат, великий кривий кинджал.

— Ти, рус, говориш криво, хоч і сидимо ми прямо, — сказав він суворо. — Я не прийшов до тебе домовлятися про зраду Алаяр-хану, хай буде над ним мир і благословіння аллаха. Я хотів вдихнути з твого одягу порох моєї рідної землі, з якої ти недавно приїхав. Я. старий, мої очі

сльозяться вже не тільки от диму наших похідних вогнищ, а навіть від осінніх туманів і сонця, але в мене ще вистачить сили закінчити те, що я почав тридцять років тому.

І він вийшов, рвучко відхиливши полу намету.

— Якийсь божевільний, — здивовано промовила Елла.

— А на мою думку, це був просто шпигун Алаяр-хана, — відповів їй професор. — Подивимось, що ці джентльмени придумають завтра.

А наступного дня їм знову понадівали на голови смердючі вовняні мішки, в яких було важко дихати і крізь які не видно було навіть сонця.

Елла спробувала пручатися, кричати, коли до намету ввалилося кілька бандитів і почали в'язати їй руки, але Григорій Микитович заспокоїв її.

— Не треба, Елло. Все одно вони сильніші за нас, їх більше. Треба шукати якогось іншого виходу. Ну, і потім, я сподіваюся, що Олег не забув про нас…

Вони сиділи поряд, не бачачи одне одного, мовчали і ловили кожен звук, що долинав знадвору, — а раптом приїде Олег, щоб їх визволити.

Та навколо було тихо. Кудись пропали всі бандити, не чути було ні розмов, ні кінського тупотіння, ні дзеленчання збруї. Лише важко сопів вартовий перед наметом та цокотів годинник на руці у професора.

І раптом мертву тишу пустині розбив неймовірний, ні з чим незрівнянний гуркіт. Ревіння велетенських казкових звірів, вибухи бомб і гуркіт грому, шум води, що прорвала шлюзи, і гул землетрусу, коли руйнуються гори й провалюються в безвість цілі міста — все змішалося в цьому несамовитому гуркоті.

Сидіти зі зв'язаними руками з мішком на голові, чути ці незрозумілі звуки і не мати змоги дізнатися, звідки вони виникають, — хіба це не мука? А може, це якраз і є та надзвичайна зброя Алаяр-хана, про яку говорив учора Саїд-Мухтар? Може, бандитський хан вже почав свою чорну справу по знищенню всього живого в оазисах пустині й зелених передгір'ях Хорасанських гір?

— Григорію Микитовичу, я більше не можу, — простогнала Елла. — Що твориться навколо нас? Куди ми потрапили?

— Спокійно, моя мила, — сказав їй професор. — Найголовніше для нас — це спокій і витримка. З мішком на голові на ті питання, що виникають у вас зараз, відповісти не так легко, тому доведеться почекати.

— Але чого ж чекати?

— Не забувайте, що ми радянські люди, дужі, розумні і, якщо хочете, відважні. Отже — терпіння. Домовились?

Елла мовчала. Професор, злякавшись, що дівчині стало погано, почав гукати вартового, хоч і мало сподівався, що напівсонний бандит почує його голос крізь несамовите ревище звуків, які роздирали небо над пустинею.

ПРИТУЛОК СВЯТОГО СЕБАСТЯНА

В темряві хтось уже давно й настирливо дзвенів на одній струні. Спочатку це діяло заспокійливо, клонило на сон, але зрештою стало набридати, і Олег голосно запитав, ні до кого не звертаючись:

— Де це грають?

Йому ніхто не відповів, а струна все бриніла й бриніла.

— Та перестаньте ж нарешті! — закричав Олег.

1 тоді, мабуть, щоб його заспокоїти, до звуку струни приєднався чийсь безбарвний голос:

— Джаним, ти невдоволений звуком тара? Але знай, що чотири струни тара зроблені у відповідності до чотирьох людських темпераментів. Якщо слухач вродливий і повнокровний, грай на другій струні; якщо блідий і жовчний — на верхній; коли він смаглявий і худий і схильний до меланхолії — більше грай на третій струні; коли ж він білолиций, жирний, крихкотілий — грай лише на баскові…

І в унісон цьому голосу дзижчала й дзижчала друга струна тара, і здавалося, що то маленька мушка потрапила в міцні тенета павука і борсається в них, знемагаючи, і скаржиться, кличе на допомогу, невтішно ридає перед смертю.

— Якщо ви не перестанете, я розіб'ю цього тара! — виведений з терпіння, крикнув Трубачов і прокинувся.

Він лежав на справжньому європейському ліжкові, вкритий білим, як сніг, простиралом, в кімнаті з білими стінами, з двома великими вікнами, за якими сіріла кам'яна стіна.

В ніс ударив різкий запах ліків, і одразу зринула думка в напівсонному мозку: невже він у лікарні? Але як він потрапив сюди? І потім… він же не був хворий! А раптом його вкусив той москіт, який, за словами професора, кусає лише чужинців і передає їм якусь страшну лихоманку?

Олег спробував поворушити руками — вони слухалися, перевірив ноги — вони також були цілі. В тілі не почував болю. Тільки голова була важка, ніби причепили до неї каменюку, і в очах плавали чорно-жовті кружала. Він уперся руками в матрац і сів. Тієї ж хвилини двері, що були

зліва від ліжка, трохи прочинилися, і у вузенькій щілині з'явилося чиєсь чорне око.

— Хто там? Увійдіть! — гукнув Трубачов.

Око швидко сховалося, двері причинились, і знову тиша запала в кімнаті.

— Дивно, — пробурмотів Олег. — Чи не завезли мене в Мешхед або в самий Тегеран? Бо де ж в Ірані може бути така лікарня. А що це справжня лікарня — сумніватися не доводиться…

Двері відчинилися знову, на цей раз уже сміливо й широко, і до кімнати ввійшла людина.

Це був високий, дуже худий чоловік, схожий на сучкуватий дрючок, з довгим волоссям піщаного кольору, що вибивалося з-під крислатого фетрового капелюха, ретельно виголений, у чорному, наглухо застібнутому костюмі, з високим білим, добре накрохмаленим комірцем, з маленькою книжечкою в руці. Шкіра на обличчі, на шиї, на руках у нього була вся зморщена, ніби на старому портфелі, непевного жовтуватого кольору, який заважав хоч приблизно вгадати його вік.

— Я прошу пробачити, що вхожу так раптово, не попередивши, — на ламаній персидській мові звернувся чоловік до Олега. — Але мені сказали, що вам уже краще, й тому я поспішив, мій молодий друже, щоб дати втіху своїм старим очам побачити вас у доброму здоров'ї.

— Де я? — запитав його Трубачов.

— Ви у добрих друзів, і вам нічого турбуватися, — заспокійливо сказав чоловік.

— А точніше?

— Якщо це вас так цікавить, то ви — в притулку святого Себастяна, — відповів чоловік, продовжуючи стояти посеред кімнати.

— Ага, значить ви — місіонер? — догадався Трубачов.

— Слуга господній, — нахилив чоловік голову. — З ім'ям нашого господа Всевишнього на устах, під ферулою святого мученика Себастяна, який прийняв стільки страждань в ім'я спасіння своїх братів, я допомагаю бідним жителям цієї країни, закинутої далеко від цивілізованого світу.

— Дякую вам за допомогу, — сказав Олег. — Мені, здається, було дуже погано, я впав з коня, у мене стріляли… Все це мов уві сні.

— Не треба зараз згадувати про те, що було з вами в пустині, — підійшов ближче місіонер. — Ви відпочинете у нас і потім зможете продовжити свою подорож. Зараз же я до ваших послуг. Моє прізвище Томберг, доктор Томберг. Я сподіваюся, що ми з вами здружимось і…

— Якщо вас не лякає таке здруження, — усміхнувся Олег і назвав себе.

— О, мене нічого не лякає, — запевнив його доктор Томберг. — Стільки років жити тут самотньому, забутому всіма, серед диких людей — це хоч кого зробить відважним, позбавленим всякого страху.

— І давно ви тут живете, пробачте за цікавість? — запитав його Трубачов.

— Дуже, дуже давно, — запевнив його місіонер. — Я розповім вам про це потім, коли ви видужаєте остаточно.

— Але я себе й зараз добре почуваю, — спробував встати з ліжка Олег.

— Ні, ні, лежіть, лежіть, — притримав його Томберг. — Вам необхідний спокій. Зараз вам принесуть поїсти, потім ви поспите, а вже завтра ми з вами зможемо навіть прогулятися. Дайте-но ваш пульс…

Він довго держав руку Олега, думаючи про щось своє, і одпустив її тільки тоді, коли дужий молодий перс з зеленою чалмою на голові вніс до кімнати вечерю.

Побажавши приємного апетиту, доктор Томберг зник. Олег спробував було заговорити з персом, але той тільки глипнув на нього великим чорним оком і мовчки вийшов з кімнати.

"Дивний притулок" подумав Трубачов, беручи паличку кебаба[26] і вмочаючи його в червоний від перцю соус.

Спав він погано: всю ніч непокоїли думки про те, де зараз професор і Елла, що з Кайнаровим, куди поділися Зрбі і його товариш. Але, незважаючи на це, ранком він був цілком здоровий, і доктор Томберг не знайшов у ньому ніяких ознак перенесеного удару.

— Давайте заздалегідь домовимося, — сказав Олегові доктор Томберг, — що кожен з нас залишається самим собою і не намагається впливати на іншого, нав'язуючи йому свої погляди. Я прекрасно розумію, як мало може бути спільного між молодим радянським вченим і скромним слугою господнім, який виконує волю й розпорядження ватіканської конгрегації пропаганди віри. Я знаю, що ви не вірите в бога і ніколи не повірите в нього, і тому зовсім не намагатимусь похитати ваші переконання. Я знаю, що ви зможете привести безліч незаперечних історичних доказів того, як іменем бога робилися на землі зовсім не божі справи. Ви, наприклад, можете розповісти, що фінікійський Молох вимагав принесення в жертву дітей, що богиня Тавріди вдовольнялася лише тоді, коли бачила кров чужинців, що кельтські друїди приносили в жертву своїм невблаганним богам всіх полонених, хто б вони не були: воїни, жінки чи діти, що бог, проголошений Магометом, вимагав підняти

зелений прапор священної війни проти всіх іновірців і що, нарешті, служителі християнського бога перевершили усіх інших жерців у своєму вмінні проливати кров, вигадавши хрестові походи, інквізицію, убивства з-за рогу і провокуючи війни цілих народів…

— Ого, та ви й самі добре розправилися з усіма богами, — вигукнув Олег. — Дивуюся, як ви можете після цього виконувати свою місію.

— На світі є дещо вище земних чвар, суперечок, страждань і боротьби. Бо людина послана в цей світ лише для того, щоб добиватися спасіння своєї душі і думати про вічне блаженство…

— Ви, здається, першим починаєте порушувати свою ж умову не нав'язувати один одному своїх думок, — нагадав місіонерові Трубачов.

— Прошу пробачення, — спохватився Томберг. — Ходімо краще я вам покажу своє скромне господарство.

Притулок являв собою велику кам'яну будову з безліччю круглих, теж кам'яних куполів, що заміняли дах. Будинок не був чимсь єдиним, а складався з кількох башт і чотирикутників, зліплених докупи досить безладно й без достатнього смаку. Трохи збоку виднілися господарські будівлі, за будинком розстилалася велика й рівна площадка, в кінці якої пінився білий гірський потік. Дикі голі гори обступили притулок з усіх боків, і він, не огороджений, мав доволі беззахисний вигляд серед цих кам'янистих громад.

— Не страшно вам тут одному, без всякої охорони? — запитав Олег доктора Томберга. — Чи, може, служителям господа бога невідомі ці почуття?

— О, ви даремно вважаєте нас зовсім позбавленими людських почуттів, — засміявся місіонер. — Якщо ми закликаємо людей до страху й покори перед всевишнім, то як же можемо ми бути позбавлені страху?

Так, мені, як і кожному на моєму місці, страшно в цих горах, страшно самотності…

— Бандитів, — підказав Олег.

— А хіба вони тут є? — подивився на нього доктор Томберг.

— Не знаю точно, але чув дещо.

— Це жахливо, — зітхнув місіонер. — Знову буде литися кров, знову страждатимуть люди… Але, на жаль, Іран така велика країна, в якій важко навести належний порядок.

— У нас країна набагато більша, — сказав Олег, — але в ній люди живуть спокійно…

— Так що я вам хотів сказати? — одразу перейшов на інше Томберг. — Ага, про захист свого притулку… Ось скоро підніметься сонце і в середині дня почнеться вітер, тоді я покажу вам дещо. А зараз глянемо на речі більш мирні й приємні…

Він повів Олега в одну з башт, і вони опинилися в невеличкому, дбайливо обладнаному музейчику.

У глибоких нішах за товстими стеклами виднілися сувої поруділих від часу рукописів, на маленьких лакованих столиках стояли фаянсові блюда й чашки, бронзові фігурки, срібні й золоті вази, лежали монети, кинджали в багато оздоблених ножнах, шаблі з дорогоцінними ефесами, за кожен з яких можна було купити ціле іранське місто. Одна стіна кімнати була геть вся вкрита килимами. М'які бархатисті ісфаганські килими висіли поряд з кашанськими і пендинськими з витонченим плетивом візерунків, йомудські вабили строгим прямокутним орнаментом, заспокійливо діючи на зір, втомлений від безлічі рослин і

квітів, розкиданих на жовтих, білих, блакитних, зелених і коричневих полях ширазьких і найніжніших у світі керман-шахських килимів.

— Як вам подобається ця колекція? — запитав Олега доктор Томберг. — Серед моїх килимів немає зараз тільки того, що є, я читав десь, у вас в Ашхабаді.

— Сподіваюся, що його у вас і не буде, — засміявся Трубачов.

— О, він надто великий для мого музею, — підхопив жарт місіонер. — Якщо вірити вашим газетам, його площа дорівнює ста дев'яноста трьом метрам, і важить він понад тонну.

— Так, для вас він важкуватий, — сказав Олег.

— Крім того, в мене немає ще того історичного килима, який був у персидського шаха Хосроя Парвеза. Ви чули про нього?

— Щось не пригадую.

— О, це був килим, який з такою досконалістю зображав весну, що взимку його стелили в приймальному залі царського палацу, щоб створити ілюзію розквіту природи. Він був 35 футів завдовжки і 30 футів завширшки. На ньому по золотому тлу був витканий сад із срібними стежками, галявини із смарагду, струмки з перлів, квіти й плоди з коштовних каменів. Ви розумієте, яке це багатство? Коли Омар завоював новоперсидське царство і в палаці останнього з Сасанідів Іездегерда був знайдений цей килим, халіф не знав, що з ним робити. У всій Медіні не знайшлося будинку, в якому можна було б розстелити коштовний килим. Тому Омар наказав розрізати його на шматки й розділити між родичами Магомета й воєначальниками.

— Мені за них пропонували великі гроші, — вказуючи на килими, продовжував доктор Томберг. — Кілька американців хотіли придбати їх

для приватних колекцій, з привабливою пропозицією був тут представник Британського музею, але я не оддав їх нікому. Пам'ятки мистецтва мусять належати тому народові, який їх створив. Вони повинні бути в своїй рідній країні — це незаперечне правило.

— Але ж згодьтесь, що такі слова трохи смішно звучать у ваших устах, — промовив Олег, розглядаючи зібрання старовинних мініатюр на прикрашеному перламутром столику. — Ви говорите, що пам'ятки мистецтва повинні належати тому народові, який їх створив, а самі тримаєте під замком такі скарби. Адже ж я певний, що жоден іранець, крім кількох ваших гостей та, може, слуги, який доглядає за порядком у музеї, не милувалися цими колекціями.

— О, не все зразу, — всміхнувся місіонер. — Я скромний збирач, я присвятив цій справі все своє життя, і найбільшою радістю для мене буде в годину моєї кончини заповідати народові, на землі якого я провів стільки років, все те, що ви зараз бачите. У мене є дуже старі рукописи "Шах-наме" Фірдоусі, рукописи Хафіза[27] й Рудакі[28]. По всьому світу іранці славляться торевтикою — виробами з бронзи й срібла, — у мене багате зібрання і цих речей. А гляньте на ці фаянси. Ви звернули увагу на цей металевий відблиск на посуді, що надає череп'яним предметам вигляду металевих виробів. Ви бачите, яких кольорів набирає цей відблиск? Блідозолотистого й темного, мов стара бронза, синюватого й веселкового, мов перламутр, вогняного й червоного, ніби рубін найчистішої води Мистецтво виготовлення такого посуду виникло в Ірані ще в дванадцятому столітті, пізніше його перейняли в Європі, але ще й досі не досягнуто такого багатства тонів, такої краси. А ці мініатюри! Їм вже півтисячі років, а вони мають такий вигляд, ніби художник лише вчора востаннє провів по них пензлем. Ось ці кілька мініатюр належать пензлю Касима Алі, а ці зроблені Кемаледдином Бехзадом, який разом з Касимом Алі був одним з найвизначніших персидських художників усіх часів.

— Між іншим, Касим Алі був таджик, а Бехзад — азербайджанець, — нагадав Олег.

— Але ж не станете ви заперечувати, що вчителем великого Бехзада був Мірек Хорасанський, перс по національності?

— Це ще не доведено, — здвигнув плечима Олег. — З повним правом можна стверджувати також і те, що вчителем Бехзада був Сеїд-Ахмед з Азербайджана.

— Ну, яка різниця. — здивовано підняв брови доктор Томберг, — все одно іранська нація — і азербайджанці і таджики, і перси. Бо всі жили в межах однієї держави.

— Ви помиляєтесь, — не згодився з ним Трубачов. — Поняття "іранська нація" немає і ніколи не було. Є іранські народи, тобто нації, що живуть в межах Ірану — перси, курди, таджики, туркмени, азербайджанці, але це не одна нація.

— А мова? — стояв на своєму доктор Томберг. — Адже ж всі народи Ірану мають одну спільну для всіх мову — фарсидську. Хіба це не ознака нації?

— По-перше, вони зовсім не говорять однією мовою, — сказав Трубачов. — Їм хочуть нав'язати цю мову — це так. Але ж не станете ви стверджувати, що ні курди, ні туркмени, ні азербайджанці не мають своєї власної мови лише на тій підставі, що всі державні документи складаються на фарсі? По-друге, одна лиш єдність мови ще не дає підстави робити висновок про те, що дані народи складають одну націю.

— А релігія? — стояв на своєму місіонер. — Що ви зможете заперечити проти релігії? Адже ніщо так не об'єднує людей, як віра в єдиного бога. Всі народи, що населяють Іран, за винятком незначної купки вогнепоклонників-гебрів, — мусульмани. Це зріднює їх душі сильніше за все на світі.

— Іслам сповідають уже тисячу з чимось років не тільки перси, але й турки, араби, афганці. То, по-вашому, їх всіх треба віднести до однієї нації? — запитав Олег.

— Здаюся, — жартівливо підняв руки місіонер. — Мабуть, я надто поганий теоретик, щоб змагатися з таким настирливим молодим ученим, як ви. Єдине, в чому я відчуваю перевагу, — це в знанні тутешніх мешканців, яких ви, як я пересвідчився, ще зовсім не знаєте, про що свідчить хоча б той нещасливий випадок, що трапився з вами в пустині.

— Але то був зовсім не випадок, — не згодився Олег. — Я впевнений, що тут криється якась страшна провокація.

— Ну що ви, що ви? — поклав йому на плече руку місіонер. — Яка може бути провокація?

— А жахливе марево, від якого втікають жителі великого оазису?

— Мій юний друже, у вас просто були галюцинації, що виникли в наслідок надто довгого перебування в пісках.

— Але я сам бачив марево!

— Немає нічого дивного. Коли проїдеш день верхи під таким сонцем та ще до цього наслухаєшся всяких розмов про жахи, які готує для новака пустиня, то побачиш не тільки марево, а навіть кінець світу.

— Але ж в мене стріляли! — вигукнув Олег. — Вони вбили мого коня.

— Ваш кінь потрапив ногою в якусь нору і тому впав, — просто пояснив доктор Томберг.

— Але ж я чув постріл.

— Дорогий мій, — намагався заспокоїти Олега місіонер, — кожному, хто падає з коня й б'ється головою об камінь, чується постріл. Повірте старій досвідченій людині.

— Може й так, але мені здається… — задумливо промовив Трубачов.

— Нехай вам нічого не здається, — заспокоїв його доктор Томберг. — Єдине, що можна припустити, це те, що вас просто хотіли налякати ваші, так звані, друзі. Ви ж самі говорили, що кудись зникли ваші товариші і що з вами були потім якісь іранські студенти.

— Це чесні хлопці! — заперечив Олег. — Вони ніколи не могли…

— О, ви погано знаєте цей народ, — застережливо підняв палець місіонер. — Ми, європейці, надто знесилені традицією відкритої дії і тому тут, на Сході, де на кожному кроці чатує підступність, хитрощі, нам доводиться дуже важко.

"Ну, ти не дуже знесилений "традицією відкритої дії", подумав про місіонера Олег, але вголос сказав інше: — Дійсно, я в Ірані вперше і знайомий з ним і його народом був до цього часу лише з книг.

— От бачите, — жваво підхопив доктор Томберг. — Тому ви можете стати жертвою обману, та, власне, вже й стали. Не вірте персам. Їх благочестя здебільшого лицемірне, їх внутрішня суть — це невіра, почуття правди зовсім відсутнє в цих людей, чого вони навіть самі не усвідомлюють, бо неясні суфітські фрази, які не сходять у них з язика, алегорії й систематичне духовне утримування — кетман, цілковито затемнили їх розум і підірвали почуття моральності. Перс над усе цінує вдалий вірш, багатий незвичайними порівняннями і зворотами, і ніскільки не соромиться його блюзнірського або непристойного змісту. Брак життьової енергії, брак високих ідеалів і активності штовхають персів у обійми наркоманії, розпусти і злочинства.

"Ого! — подумав Трубачов. — Мій "приятель" поступово розкриває своє справжнє обличчя. Спочатку клявся у своїй відданості і любові до іранського народу, а тепер обливає його брудними помиями. Та ще як обливає!.

— Ви можете не вірити мені, — сказав доктор Томберг, — але з часом переконаєтесь у цьому самі.

— Я гадаю, що дійсно зможу з часом переконатися, — ухильно відповів Олег.

Наступного дня доктор Томберг запропонував Трубачову прогулянку в пустиню.

— Я звик через день їздити в піски, щоб побути на самоті, — признався він. — Дякуючи цій щасливій звичці я й натрапив на вас в той жахливий день.

— То виходить, ваш притулок зовсім недалеко від того місця? — з надією в голосі запитав Олег.

— Якщо я в той день їздив у тих місцях, то це ще зовсім не означає, що вони лежать недалеко звідси, — засміявся місіонер. — Ви зараз переконаєтесь в цьому самі.

У доктора Томберга був новенький міцний "вілліс", добре пристосований до дальніх подорожей, керував машиною місіонер сам, і тому вони поїхали тільки вдвох.

Довго кружляла машина в горах, піднімаючись все виїде й вище, пробігаючи інколи по вузеньких карнизах, під якими було не менше як тисяча метрів повітря. Вони проїхали перевал, спустилися в долину. Перед ними лежала пустиня.

Доктор Томберг повів машину по пісках, щоразу змінюючи напрямок, аж поки вдалині не показався табунець якихось жовтуватих прудконогих тварин.

— Бачите? — показав на них доктор Томберг. — Джейрани. Найкрасивіші тварини пустині. Зараз ми подивимось на них зблизька.

І він погнав машину прямо на табун. Джейрани якийсь час стояли, полохливо озираючись, а потім кинулися врозтіч. Місіонер вибрав найкрасивішу газель і пустив машину слідом за нею. Граціозна кізка побігла ще швидше і, хоч стрілка спідометра вже стояла на цифрі сімдесят кілометрів, машина не могла наблизитись до тварини навіть на один метр.

— Не наздогнати вам, — сказав Олег, радіючи за маленьку тваринку.

— О, джейран — прекрасний бігун, — відповів доктор Томберг. — Окремі екземпляри можуть мчати з швидкістю в сто кілометрів. От і цей покладає всі надії на свої ноги, але вся його трагедія в тому, що машина може їхати з швидкістю сімдесят кілометрів з годину й дві, і навіть добу, а він не витримає такого темпу навіть півгодини. Та ви побачите це зараз самі.

Дійсно, джейран вже почав вибиватися з сил. Все частіше й частіше він повертав свою голову в бік переслідувачів, ніби хотів пересвідчитися, що машина справді наздоганяє його. У нього вже почали тремтіти ноги, запалі боки ходили, здавалось, швидше, ніж мелькали ноги, бідна тварина щохвилини втрачала сили, задихалася. А невблаганне залізне чудовисько, грізно гуркочучи, сповнюючи чисте повітря задушливим смородом, мчало, не збавляючи швидкості. Ось уже джейран зовсім близько од машини. Олег бачить, як він, мабуть, востаннє озирається, востаннє хоче подивитися своїми прекрасними чорними очима на рідну пустиню. Незвичайний сум і розпач відбиваються у вологих очах

джейрана, він робить останній стрибок, перевертається через голову і падає перед самим радіатором машини.

Доктор Томберг натиснув на тормоз, вискочив з машини і підбіг до тварини. Джейран був мертвий. Від шаленого бігу в нього розірвалося серце.

— Техніка, — гордо сказав місіонер, кладучи руку на гарячий радіатор машини.

— Варварство, — відвертаючись, сердито промовив Олег. — Невже вам не жаль цієї нещасної тварини?

— Ну, пробачте мені це невеличке захоплення, — благально подивився на нього доктор Томберг. — Хіба ви ніколи не захоплювалися полюванням?

— Полювання і вбивство — речі різні, — похмуро зауважив Трубачов.

— Ну, не будемо сваритися, — примирливо сказав місіонер. — Більш цього не повториться.

— А хіба ви гадаєте, що я у вас довго пробуду? — запитав Олег.

— Ні, я не думаю, щоб надто довго, але принаймні до того часу, поки знайдеться професор, — відповів доктор Томберг.

— Боюся, що він не знайдеться сам, а його доведеться розшукувати.

— Про це ми ще поговоримо, коли повернемося додому.

— А чи не міг би я не повертатися більше до вашого притулку? — поставив Олег пряме питання.

— Що ви, що ви? — замахав на нього руками доктор Томберг. — Як можна? Ви загинете в цій пустині. Треба повідомити місцеві власті про все, що трапилося з вашою експедицією, почекати, подумати…

— Треба не думати, а діяти! — рішуче заявив Олег.

— Впізнаю молодість, — поблажливо всміхнувся місіонер. — Але пам'ятайте, що в пустині гарячі голови стають ще гарячішими.

— Тому їм потрібний охолоджувальний компрес? — ущипливо зауважив Трубачов.

— Ясна річ.

— І таким компресом для моєї голови може послужити ваша холоднокровність?

— Ви не помиляєтесь.

Як захотілося Олегові в цю хвилину плюнути на сухореброго доктора, махнути на все рукою і піти геть! Але куди підеш, коли навкруги мертві піски, а в тебе немає жодної краплі води і навіть крихти хліба? Хіба взяти місіонера за горло й примусити його дати половину тих припасів, що є в машині? Але так роблять тільки грабіжники, а він чесна людина. Чорт з ним, з цим доктором Томбергом, доведеться їхати в його притулок. А може й дійсно розумніше буде в першу чергу заявити про все іранським властям.

— Що ж, — сказав він місіонерові. — Я ваш полонений. — їдемо.

— Ну, який же ви полонений? — засміявся місіонер. — Навпаки, я в полоні у вас, це мене ви причарували до себе своїм розумом, своїм прекрасним характером, своєю поведінкою…

Пізно вночі вони добралися до притулку святого Себастяна.

Ніч була вітряна, місячна. Вітер падав з високих вершин у долини, виривався звідти, зі свистом проносився крізь ущелини, знову піднімався вгору до самого місяця й линув звідти на принишклу, темну, похмуру землю, зібгану велетенськими силами природи в мільйоннотонні кам'яні брижі. Коли доктор Томберг зупинив машину біля притулку і виключив мотор, Олег здивовано глянув на місіонера.

— Послухайте, — прошепотів він, — ви чуєте це виття? Що це? Шакали?

— Помиляєтесь, мій друже, — засміявся вдоволений доктор Томберг. — Це зовсім не шакали, а та зброя, про яку я вам говорив напередодні. Правда ж чудовий концерт?

Справді, над притулком творилося щось неймовірне. В повітрі на тисячі голосів щось вило, скавучало, скімлило, гарчало, плакало, свистіло. Темні похмурі гори, безформні будови притулку, осяяні примарним місячним світлом, ї цей різноголосий лемент, що виникав невідомо де і від кого, — все це не могло не злякати і найодважнішу людину.

— Тепер вам, сподіваюся, зрозуміло, чому я живу без всякої охорони і не боюся ні бандитів, ні грабіжників, — сказав доктор Томберг. — Притулок побудований по моєму власному проекту з врахуванням місцевих кліматичних умов. Я навмисне вибрав якраз цю долину, яка тут зветься долиною тисячі вітрів, бо вітри тут справді дмуть на протязі цілого року й по три, по чотири рази на день змінюють свій напрямок. Ви, очевидно, звернули увагу на незвичайні сферичні дахи над притулком? Це теж мій винахід. В куполах зроблено сотні отворів різної форми і неоднакового розміру. Коли дме вітер, він потрапляє в ці отвори, завихрюється в куполах і, вилітаючи, починає співати, вити, свистіти і що

завгодно. Місцеве населення вважає, що це виє нечиста сила, і тому до притулку вночі не підійде жодна жива душа.

— А не боїтеся ви підірвати віру в свого бога тим фактом, що його служитель знається з нечистою силою? — запитав Олег.

— О, навпаки, — жваво відповів місіонер. — Якщо навіть служитель господній зумів приборкати нечисту силу і примусив її служити собі, то яким же сильним в такому випадку буде сам бог!

— Справді, я над цим не подумав, — неуважно промовив Трубачов.

Щоб хоч трохи розважити свого гостя, доктор Томберг вирішив влаштувати біля притулку ослячі скачки.

Площадка біля струмка була розмічена білими камінцями, на стартовій лінії вишикувалося вісім верхівців, що сиділи на низеньких худих ішаках. Доктор Томберг махнув жовтим прапорцем — і скачки почалися. Учасники змагань повинні були проїхати в кінець площадки, повернутися назад і втретє перетнути площадку, щоб дістатися нарешті до фінішу.

Приймаючи до уваги витривалість ослів і невеликі розміри площадки, можна було подумати, що скачки ці не являють особливого інтересу, але вже з першої ж хвилини стало ясно, що це зовсім не так. Одразу ж після сигналу доктора Томберга всі верхівці загаласували, намагаючись зрушити своїх ішаків з місця, почали штрикати їх у гриви гострими паличками, але лише двом вдалося від'їхати від старту на кілька метрів. Всі інші осли стояли на місці, не звертаючи ніякісінької уваги на галас своїх хазяїв і на штрикання паличками. Верхівці почали бити ішаків ногами в здухвини, вони підстрибували на них так, ніби хотіли переламати маленьким тваринам хребти, але це дало зовсім незначні наслідки. Деякі ішаки починали навіть бігти якимсь собачим галопом, але раптом ставали, мов вкопані, і їх господарі від несподіванки падали на

землю. Деякі робили спробу просуватися вперед, але потім, мабуть, роздумавши, повертали назад, незважаючи на прокльони, якими осипали їх верхівці. Ще інші повертали вліво або вправо. Але жоден ішак не біг в потрібному напрямку, і Олег зрозумів, як важко примусити цих впертих тварин тричі підряд пробігти по площадці.

Але ось один з верхівців, високий молодий перс з красивими чорними очима, нарешті знайшов спосіб, щоб примусити свого великого хамаданського осла бігти вперед. Він зскочив з осла, вхопився за його пишний, мов новий віник, хвіст, і щосили потягнув до себе. Осел злякано заревів і, щоб звільнити свій хвіст, зробив кілька стрибків уперед. Але перс, не одстаючи від осла, не випускав хвоста з рук і ще дужче смикав його до себе. Тоді осел, вже зовсім переляканий, пустився учвал. Він добіг до кінця площадки і, побачивши, що його переслідувач не відстає, кинувся назад. Інші верхівці, помітивши вдалу вигадку свого товариша, теж почали хапати своїх ослів за хвости, але наздогнати молодого перса вже не пощастило нікому.

Доктор Томберг урочисто вручив переможцю приз — халат з кольорового шовку — і оголосив скачки закінченими.

— Як вам сподобалося? — запитав він Олега, витираючи сльози, що виступили в нього від нестримного сміху. — Бачили, мій Хедаят виявився найхитрішим.

— Це ваш слуга? — кивнув Трубачов на молодого перса, хоч одразу впізнав у ньому того юнака, який приносив йому в кімнату їжу.

— Так. Я врятував його від голоду, взявши з однієї бідної сім'ї, — не без гордощів відповів місіонер. — І тепер маю розумного й відданого помічника. Слуга — це не те слово. Одна людина не може служити іншій, це недобре. Допомагати — інша річ.

— Сподіваюся, що ви не образитесь, коли я нагадаю вам про деяку допомогу мені? — запитав його Трубачов.

— Для вас я зроблю все, що ви захочете, — запевнив його доктор Томберг. — Кажіть — і я покоряюся.

— Ви самі говорили мені про необхідність повідомити іранські власті про те, що трапилося з нашою експедицією.

— А, пам'ятаю, пам'ятаю. Не турбуйтеся про це й повністю покладіться на мене.

— Але я теж хотів би зустрітися з кимось з представників місцевої влади. У шофера нашої експедиції зберігається офіційний лист фармандара, я б зміг…

— Гаразд, гаразд, — закивав головою місіонер. — Про все це ми ще домовимося. У нас є ще час…

— Я не бачу цього часу, — здвигнув плечима Олег. — Мої товариші, можливо, десь страждають, вони, може, в смертельній небезпеці, а я тут дивлюся ослині скачки, п'ю прохолодний шербет і слухаю ваші, нехай і не позбавлені певної чарівності, але все ж не зовсім доречні в моєму становищі розповіді.

— Обіцяю вам завтра ж розпочати турботи про вашу долю, — урочисто пообіцяв йому місіонер.

Вночі, коли Олег вже збирався лягати спати, до нього в кімнату прийшла дівчина.

Легкий халатик з стрільчастої тканини вільно облягав її постать, окреслюючи ніжні лінії плечей і грудей, крізь широкі блакитні шаровари з хан-атласа чітко вимальовувалися стрункі сильні ноги. В руках у дівчини

був бронзовий кумган з водою для вмивання. Поставивши кумган на столик, вона повернулася до Трубачова, і Олег побачив її обличчя. Від природи смагляве, воно зараз було бліде, під чорними бровами, що становили майже суцільну лінію, тривожно поблискували очі, вологі й налякані, мов у тієї газелі, затравлеиої Томбергом у пустині.

Дівчина стояла біля дверей, мовчки дивлячись на Олега, ніби ждала його наказів.

— Спасибі, — по-фарсидськи сказав їй Олег. — Тепер можете йти, спокійної вам ночі.

Та дівчина не йшла.

— Ви, мабуть, хотіли щось мені сказати? — запитав її Трубачов.

Не то посмішка, не то болісна гримаса пробігла по блідому обличчю дівчини, але й після цього вона не промовила й слова.

— Ви маєте якийсь наказ доктора Томберга? — починаючи де про що догадуватися, знову запитав Олег.

Дівчина злегка кивнула головою.

— Що ж це за наказ?

— Він сказав, щоб я не виходила звідси до ранку, — хрипким голосом відповіла дівчина.

— До ранку? — червоніючи, вигукнув Трубачов. — Послухайте, та він негідник, цей ваш доктор Томберг!

— Він велів мені показати тобі моє тіло, — продовжувала вона, потупившись, — тіло, якого ще не торкалася рука чоловіка, яке вже тричі натирали розім'ятим кишмишом, щоб на ньому не було жодної волосинки, бо руський юнак любить тільки ніжну, мов пелюстка, шкіру. Так він звелів сказати.

— Який негідник! — вхопився Олег за голову й почав бігати по кімнаті, соромлячись глянути в очі дівчині.

— Як тебе звуть? — нарешті запитав він її.

— Сетард.

— Так от, Сетард, я зараз піду до Томберга й заявлю йому, що він падлюка й мерзотник.

— Хазяїн буде лаятися! — злякано сказала Сетард.

— Розумію, — потер лоба Трубачов. — Ти його боїшся. Ну, гаразд. Тоді йди, спокійно спи, ми йому нічого не скажемо поки що. А потім, може, щось вдасться придумати.

— Спасибі тобі, — тихо промовила дівчина і, низько вклонившись, безшумно зникла з кімнати.

Олег, розлючений таким ганебним вчинком місіонера, продовжував міряти кімнату вздовж і впоперек.

— От тобі й слуга господній, — бурмотів він. — От тобі й свята людина.

Зненацька його погляд упав на двері. Вони були нещільно причинені, і в темній щілині блищало чиєсь чорне велике око. Сумніву не могло бути,

це знову той же Хедаят, якому, мабуть, доктор Томберг наказав слідкувати за кожним кроком свого в'язня.

— Хедаят! — сердито покликав Олег.

Двері відчинилися, молодий перс увійшов до кімнати і впав навколішки.

— Це ще що таке? — здивовано відступився Олег. — Ану встань!

— Я не встану до тих пір, поки моя подяка не дійде до твого серця, великодушний рус, — прошепотів Хедаят, і Олег побачив, як у нього побігли по щоках сльози.

— Та що з тобою? — не зрозумів Трубачов. — Ти, мабуть, випив?

— О, ти помиляєшся, рус, — сказав Хедаят. — Нічого, крім води, не було в моїм роті. Але я бачив Сетард, і вона все мені розповіла.

— Ну, це не твоє діло, — похмуро промовив Олег.

— Ми з Сетард любимо один одного, — знову прошепотів Хедаят, і знову на його засмаглих щоках блиснули прозорі краплі.

— Он як, — сказав Трубачов. — Тепер зрозуміло. Хоча багато дечого для мене ще неясно. Ну, досить тобі стовбичити на колінах, вставай, сідай отут поруч зі мною і розповідай про все.

І Хедаят розповів йому коротку й сумну історію, які, на жаль, ще так часто трапляються з бідними людьми в цій країні.

Вони жили в одному селі поблизу безводного Кермана. Від постійних недоїдань, від хвороб люди вмирали, як мухи, і на все село був лише один

чоловік, який викликав загальний подив своїм незвичайним для цих місць довголіттям: йому було… сорок п'ять років. Батько Хедаята був чарвадар, тобто погонщик верблюдів. Він ходив з караванами в Індію й Афганістан, не раз перетинав жахливу солончакову пустиню Деште-Кевір, але якось пішов туди й не повернувся більше. Мати померла від туберкульозу. Помирати б і Хедаяту, але в цей час через село проходив караван, що належав християнському місіонерові доктору Томбергу, який забрав юнака до себе. Сетард, тоді ще чотирнадцятирічну дівчину, місіонер купив у її бідних батьків, як купував він потім багатьох інших дівчаток по шляху просування каравана.

Хедаят разом з іншими будував цей притулок у горах, ось уже кілька років він був слугою у доктора Томберга, а Сетард місіонер готував для своїх гостей. У нього було багато таких дівчат, і він щоразу пропонував яку-небудь з них, якщо до нього приїздив хтось з його співвітчизників або навіть і з багатих іранців. Після цього дівчат продавали заміж. Така ж доля чекала й на Сетард, і Хедаят нічого не міг вдіяти, бо він бідний юнак і світ для нього звузився тепер до розмірів цього притулку, де він має шматок лаваша й дах над головою.

— Втікати тобі треба звідси, — сказав Олег. — Такий здоровий, сильний юнак і тремтиш тут перед якимсь нікчемним стариганом.

— Але куди втікати? — сумно запитав Хедаят. — Для бідної людини скрізь горе.

— Краще в горі бути щасливим, ніж мучитись душею, маючи набитий шлунок, — відповів йому Трубачов. — Бери Сетард, іди в Пехлеві або Бендер-Шах, наймайся вантажником у порту, заробляй хоч кілька кранів[29] у день — і ти вже самостійна людина. Там зустрінеш товаришів, які навчать тебе багато дечому корисному, і ти перестанеш і в душі бути рабом. Людина повинна бути сміливою, як гірський птах.

— Це неможливо, — зітхнув Хедаят. — Це зовсім неможливо.

— Тоді ось що, — рішуче підвівся Олег. — Ти зараз же йдеш, збираєшся разом з Сетард, береш на дорогу, що зможеш з їжі й одягу, кличеш мене, і ми підемо разом.

— Але ж ти гість тут! — вигукнув Хедаят. — Чому ж ти хочеш іти?

— Я гість, якого хотіли б перетворити у в'язня, — засміявся Трубачов. — Мені треба неодмінно покинути це місце і поспішати туди, де ждуть мене мої товариші. Я допоможу тобі зробити перший крок звідси, ти покажеш мені дорогу, і так, допомагаючи один одному, ми підемо все далі й далі від цього непривітного притулку.

— Я боюсь, — похнюпився Хедаят. — У мене невистачить мужності…

— Вистачить, — поклав йому руку на плече Олег. — Вистачить у тебе і мужності, і сили. Отже йди, і через годину я жду тебе. Не здумай, будь ласка, піти і розповісти про все доктору Томбергу. Він стара людина, втомився за день — нехай собі відпочиває. А ми вирушаємо. Ну, іди ж, іди!..

І він майже виштовхав Хедаята з кімнати.

ЗНОВУ ДЕРВІШ

Вони вирушили, не гаючись. Спереду, верхи на великому ослі — Хедаят з Сетард, позаду, на маленькому сіренькому ішачку — Олег. До ранку Хедаят сподівався заглибитись далеко в гори і, щоб заплутати сліди, вибирав найбільш дикі стежки. Осли нашорошували свої гострі вуха, ступаючи край глибоких урвищ.

Місяць зайшов, було темно й тихо. Раптом Олег злякано здригнувся, коли зненацька десь у них під ногами щось залементувало на різні голоси.

— Що це? — запитав він Хедаята.

— Долина птахів, — відповів той.

— То це птахи так кричать? — не зрозумів Трубачов.

— Ні, то люди.

— Серед ночі? Чого ж вони кричать?

— О, тут крики чуються не лише вночі, але й вдень, — сказав Хедаят. — В долині посіви проса й ячменю, і сторожі охороняють їх вдень од незліченних птахів, а вночі й від диких кабанів. От і кричать.

— Простіше було б влаштувати облаву на цих кабанів і перебити їх наполовину, — засміявся Олег. — А то — спробуй отак репетувати все літо.

— Мусульманин не хоче поганити себе полюванням на дику свиню, — пояснив йому Хедаят. — Лише тоді, коли від них немає ніякого відбою і вони починають псувати посіви, одну з них ловлять, зашивають їй зад і пускають.

— І від божевільного виску здихаючої свині інші тікають з долини?

— Звичайно.

— Яка все-таки цікава й своєрідна ваша земля, — задумливо промовив Трубачов, — і дуже шкода, що в неї немає доброго хазяїна, що її роздають направо й наліво кому попало. А ті, хто трудиться на ній, примушені тіснитися в отаких вузеньких долинках, де все життя доводиться боротися з всілякими ворогами їхніх посівів, або ж гнути спини над вузенькими ариками в пустинних оазисах, з яких їх теж рано

чи пізно можуть вигнати. Ви чули що-небудь про марево, від якого втікають всі жителі пустині?

— Ні, — сказав Хедаят, — не чули. Доктор Томберг дуже часто їздить у пустиню, але він нічого не говорив. У нього там є знайомий хан, дуже багатий хан, який приїздив до нас завжди на огиреві з золотими зубами, але…

— Почекай, почекай, — спинив його Олег, — ти кажеш: хан приїздив на коні з золотими зубами?

— Це не настільки звичайне видовище, щоб я міг помилитися, — відповів Хедаят. — Я ніколи в житті не тільки не бачив, а навіть не чув про таких багатих людей, у яких були б коні з золотими зубами і сідла обсипані рубінами і бірюзою, як оця стежка камінням.

— Дивно, — пробурмотів Трубачов, — дуже дивно і незрозуміло. І про що ж вони говорили з доктором Томбергом?

— Цього вже я не знаю, моє діло було доглядати за конем, який був вередливіший за першу-ліпшу красуню.

— Шерсть у коня була кольору стиглої хурми? — швидко запитав Трубачов.

— Так.

— І він їв ячмінь лише після того, як його посипали опієм?

— Так, — знову повторив Хедаят. — Але звідки ти знаєш про цього коня? Тобі розповідав доктор Томберг?

— Ти не помилився. Мені розповідав про це саме доктор Томберг, — посміхнувся Олег, підганяючи свого ішака.

Як він був вдячний зараз капітанові, який застерігав їх при переїзді через кордон про можливу небезпеку від зустрічі з бандитами, що переховувалися в іранських пісках! Адже начальник застави не помилився, він цілком вірно передбачив, що люди, які хотіли нахабно перейти через радянський кордон, будуть намагатися шкодити радянським спеціалістам, запрошеним в Іран, і, можливо, не тільки шкодити, а й робити їм якісь неприємності. Тепер уже не було ніякого сумніву в тому, що професор і Елла зникли не випадково, що тут не обійшлося без втручання банди того хана з золотозубим конем. Та і його, Трубачова, перебування в притулку святого Себастяна зв'язане, певно, з бандитами. Але яку роль відіграє в цьому доктор Томберг? Хто він — справді місіонер чи переодягнений агент якоїсь іноземної держави?

Підкоряється він тому бандитському ханові чи, навпаки, хан підкоряється в своїх діях йому? У всякому випадку ясно одно: він добре зробив, що не став сидіти в тому розбійницькому притулку і втік звідти заздалегідь.

Вранці вони розлучилися. Хедаят і Сетард хотіли вибратися на Гауданський тракт, а Олегові треба було йти через північний перевал, за яким десь був Кайнаров з машиною. Хедаят показав йому напрямок на пустельний, забутий перевал і сказав, що якраз за ним, біля підніжжя гір, розташований Пай-аб.

— Ну, спасибі, — подякував йому Трубачов. — Бережи Сетард, і хай щастить вам у житті. Будь розважливим, пам'ятай, що багатство розумом краще багатства майном, як кажуть ваші мудреці. Бо розумом можна добути багатство, а багатством розуму не добудеш ніколи. Не сумуйте, Хедаят і Сетард. Селам!

— Селам! — в один голос відгукнулися Хедаят і Сетард.

Тепер Олег лишався сам. Його шлях лежав через багаточисленні западини й підйоми до тих гір, що піднімалися попереду, мов складки гігантської кам'яної завіси. Ослик ступав доволі бадьоро, бо коли через деякий час Трубачов озирнувся назад, то побачив Хедаята й Сетард вже далеко позаду на тлі синього неба й сірих гранітних уступів. Помахавши їм рукою, він усміхнувся й поїхав далі.

Через годину він вже був зовсім одиноким серед цього величезного, мовчазного світу гір. Позаду повільно підіймалося ранкове сонце, і густосинє небо поступово ставало сталистобілим, блискучим і холодним, ніби поверхня високогірного льодовика. Справа й зліва громадилися схожі на руїни згаслих вулканів базальтові сопки, попереду темніло пасмо центрального хребта, навколо було пустинно й так тихо, що було чути, як бурмотить десь далеко звідси гірський струмок.

Олегові стало моторошно. Він ще ніколи в житті не залишався посеред такого первісного хаосу без товариша, без людини, з якою можна було перемовитися словом. Щоб хоч трохи позбутися неприємного відчуття самотності. Олег почав думати про те, як він перейде через перевал, добереться до Кайнарова і тепер вже знайде професора й Еллу. Неодмінно!

Десь під обід на його шляху трапилась невеличка гірська річечка. Він напоїв осла, дав йому трохи пощипати травички, що несміливо витикалася з-поміж каменів, з'їв шматок вареної баранини і рушив далі.

Тепер доводилося видиратися вгору вузькими козячими стежками. Високі гори нависали над похмурими ущелинами. У глибоких долинах тьмяно поблискували льодові озера, що, мабуть, ніколи не танули, і звідти тягнуло страшним, неземним холодом. В одному місці з гострого кам'яного стовпа задумливо дивився вниз товсторогий баран-архар. Далі Олегові трапився гірський козел-теке, похмурий, поважний, оброслий довгою брудною шерстю. І знову кам'яна пустиня, тиша й самотність. Задовго до перевалу Олег побачив попереду якийсь прозорий дим. Але виявилося, що то зовсім не дим, а пара од гарячого джерела. Джерело

зароджувалося високо вгорі серед кам'яних осипів і широкими потоками падало вниз по уступах колосальних гранітних сходів.

"Тут би курорт влаштувати, — подумав Олег. — Але ніхто, бач, не турбується про це. Мабуть, не знають навіть про існування цього джерела…"

Коли сонце ховалося за далекими вершинами, Трубачов вперше за день побачив нарешті щось таке, що нагадувало людське житло. То була складена з великих темних каменів халупа з плескатим дахом і навіть з дверима, зробленими з необструганих стовбурів туркменського ялівцю. Кілька невисоких зелених дерев росли неподалік.

Халупа притулилася біля кривавочервоних скель, які зліва стрімко обривалися, і прірва курілася там каламутним пилом. Якби не людське житло, не вічнозелені дерева, що звеселяли око, вигляд цього похмурого місця, цих червоних скель, цієї прірви викликав би в людини мимовільний страх. Але Трубачов зовсім неуважно ковзнув поглядом навкруги, думаючи про відпочинок на м'якій кошмі в халупі кочовика, коли перестане він гуцикати на гострій, мов бритва, ішачій спині.

В халупі нікого не було. Олег ледве відчинив важкі двері і мимохіть зробив крок назад: такою темною й непривітною здалася йому халупа зсередини. Вона не мала вікон, і світло потрапляло до неї лише через невеликий круглий отвір в даху. На кам'яній підлозі були розкидані пахучі, ще порівняно свіжі гілки ялівцю. Це давало підставу зробити припущення, що тут недавно хтось проходив.

Олег стяг гілки в один куток, накрив їх невеличкою кошмою, яку передбачливий Хедаят засунув йому в хурджин, прив'язав осла, насипавши йому в шаньку ячменю, і зачинив двері.

Незабаром він вже спав і уві сні бачив Еллу, Кайнарова й себе, що сидять навколо вогнища й весело сміються, слухаючи розповідь професора про полювання на диких кабанів.

Проснувся Олег від скрипіння дверей. Він підняв голову, сподіваючись побачити того, хто перебив його сон, але нікого не побачив і знову заснув. Тепер вже йому снилося, що він лежить в покинутій халупі на висоті трьох тисяч метрів над рівнем моря, кутається в ковдру й щохвилини кричить на якихось людей, які входять до халупи, впускають у широко розчинені двері струмені холодного повітря і риплять, риплять цими дверима, заважаючи Олегові зігрітися й заснути.

— Перестаньте рипатися!

Але люди не звертають уваги на його голос і все ходять і ходять туди й сюди, немов дратуючи Олега.

— Ну ось я вам зараз покажу! — закричав Трубачов і сів на своїй саморобній постелі.

Тепер він справді проснувся, і від того, що він побачив, мимовільний дріж пробіг по його тілу.

В халупі, під самими дверима, сиділо двоє незнайомих людей. Вони були схожі один на одного, мов брати, а може то просто так здалося Олегові спросоння та ще в темряві. Товсті й надуті, мов індики, незнайомі були одягнені в чорні, як і їхні бороди, халати, у обох за широкими поясами стриміли великі кинджали.

Не встиг Олег як слід роздивитися несподіваних гостей, як раптом одержав доброго стусана в спину. Він здивовано озирнувся і від несподіванки ледве не закричав.

Біля нього стояв маленький, потворний дервіш, в брудному лахмітті, з шкурою леопарда на плечах.

— Я-хакк! — крикнув дервіш.

Трубачов згадав, з яким жахом дивилася на дервіша Елла, і лише тепер зрозумів, чому вона його боялася. Дервіш, що стояв перед ним, мов дві краплі, був схожий і на того, що вони бачили в Келаті, і на того, якого зустріли в Марестані.

— Що ти хочеш від мене, добрий чоловіче? — запитав він дервіша як можна спокійним голосом.

Дервіш, не відповідаючи, завищав, вдарив Олега кулаком у живіт і відскочив до протилежної стіни. Трубачов швидко став на ноги, немов хотів кинутися на дервіша, але двоє чорнобородих, блиснувши білками очей, поклали руки на рукоятки кинджалів.

"Чорт знає, що таке!" подумав Олег і знову звернувся до дервіша:

— Я не розумію твого гніву, шановний чоловіче. Скажи мені хоч слово, адже недаром ваші мудреці порівнюють слово з вином: від нього й головний біль, воно ж і ліки.

Він сподівався, що його виручить добре знання фарсидської мови, але на дервіша філологічні досягнення Трубачова не справили ніякого враження. Він викрикнув кілька незрозумілих слів і знову штурхнув Олега під бік. Чорнобороді сиділи під дверима й не зводили з Трубачова очей.

— Що вам від мене треба? — хрипко запитав він тих, що сиділи під дверима.

Замість відповіді він одержав ще один удар від дервіша.

Олег зрозумів, що ніхто не стане йому відповідати, що дервіш все так само буде вигукувати свої дурацькі слівця, аж поки не вирішить, що настала хвилина для того, щоб дати знак тим двом головорізам пустити в хід свої кинджали. І, мов на зло, в нього під руками нічого немає: ні каменя, ні доброго дрючка, ні навіть звичайнісінького ножа, якого йому подарував на дорогу Хедаят і який він залишив десь у хурджині, що лежить надворі біля осла.

— Який же я все-таки дурень! — пробурмотів він.

Дервіш скинув з плечей шкіру леопарда, підбіг до Олега й знову вдарив його в спину. Олег зробив над собою нелюдське зусилля, щоб утриматися й не дати цій брудній потворі добрячого стусана: ті двоє сиділи, мов пеньки, але уважно слідкували за кожним рухом свого божка і за кожну його волосинку, звичайно ж, готові були здерти з людини шкіру.

"Пропав, — обливаючись холодним потом, подумав Олег, — пропав і собака не гавкнув".

Йому згадалися всі жахливі легенди про воїнів ісламу, які він чув або читав у книгах, згадалося, як бухарський емір підсмажував на розпечених сковородах тільки що відрубані голови своїх жертв, як кидали в'язнів у глибокі ями-зіндани, наповнені отруйними зміями. Він уявив собі ті стежки, якими добирався сюди. Самітні, вузенькі лежать вони серед безмежних кам'яних просторів, і ніколи ніхто не дізнається, хто пройшов цими стежками і куди зник. А його ось зараз скинуть у ту прірву, що починається одразу за халупою, злетяться хижі птахи-каракори і розклюють його тіло. Як виплутатися з цієї дурної історії? Де вихід?

Трубачов безпорадно озирнувся навколо. Підстрибнути до отвору в даху, де видніється шматочок білуватого ранкового неба? Ні, це нічого не

дасть. Не встигнеш навіть вхопитися руками, як тебе потягнуть назад. Становище було безвихідним.

Дервіш простелив плащ на підлозі, став на коліна обличчям до сходу й почав молитися. Ті, біля дверей, зробили те ж саме.

"Моляться, — подумав Олег. — Ну, зараз після молитви вони мене прикінчать. Це вже ясно, як день".

Дервіш поводився зловісно. Він вже не молився, не вигукував своїх слівець, а просто стояв на колінах і, схиливши голову на плече, до чогось прислухався. В цей час за дверима раптом пролунав такий звук, ніби заскрипіло давно немазане, дерев'яне колесо. Трубачов здригнувся від несподіванки і від радісного передчуття: хтось мабуть, спускається з перевалу, і ці головорізи тепер мусять відпустити його. Але ні дервіш, ні його помічники не звернули на звук ніякісінької уваги. І Олег зрозумів, що він даремно радів: то кричав його ослик, мабуть, передчуваючи близьку загибель свого хазяїна.

Як тільки осел за дверима замовк, дервіш схопився і повернувся обличчям до Олега. Чорнобороді теж підвелися з колін і мовчки тупцювалися на одному місці. Дервіш підскочив до одного з них, вихопив у нього з піхов кинджал, спробував чорним худим пальцем лезо й передав кинджал бандитові. Потім він зробив те ж саме з кинджалом другого бандита.

— Ех, падлюки! — вигукнув Олег. — Невже для вас вбити людину все одно, що зарізати курча? Що ви собі думаєте?..

Дервіш завищав і ткнув своїм кістлявим пальцем у груди Трубачову. І той зрозумів: це все, кінець. Він вирішив, коли ці бандити кинуться на нього, спробувати дати хоч одному з них ногою в сонячне сплетіння, а вже з одним потім він би якось справився.

В ту саму хвилину, коли один з бандитів наставив поперед себе довгий синюватий кинджал, верхній отвір халупи несподівано закрився чимсь темним, і хрипкуватий, але веселий голос Хедаята вигукнув:

— Хабардар![30]

Дервіш підняв голову і побачив, що прямо на нього націлені два круглі дула рушниці. Бандити злякано позадкували і поспішно, не потрапляючи в піхви, почали ховати свої кинджали.

— Клянусь сонцем моєї бабусі, — весело сказав Хедаят, — що ви хотіли взяти гріх на свої душі, зробивши велику неприємність цьому прекрасному руському юнакові. Я рад, що став вам на заваді.

— Ти син свині! — зашипів на нього дервіш.

— Ти зараз відчиниш двері й випустиш руського, інакше я натисну на маленький гачок своєї рушниці і твоя нога посковзнеться на глині буття.

Бандити кинулися відчиняти двері. Олег вийшов з халупи. Блідий, відчуваючи слабість в ногах, він мимоволі обіперся на плече Хедаята, який стрибнув з даху халупи.

— Як ти догадався поїхати слідом за мною? — запитав Трубачов. — Ти зробив мені неоціненну послугу. Не знаю навіть, як тобі дякувати.

— Для чого ж дякувати? — здивувався Хедаят. — Хіба це не був мій обов'язок — захистити тебе від бандитів? Та, крім того, я сам ніколи б не догадався поїхати слідом за тобою. Це Сетард. Її добре серце відчуло, що ти потрапив у біду, і тому вона наполягала, щоб ми кинулися навздогін за тобою. Я й сам зрозумів, що негаразд залишати тебе одного в чужих невідомих місцях. Ми їхали всю ніч. І от біля цієї халупи ми побачили твого осла і цих коней. Подивися, будь ласка, чи не впізнаєш ти якогось з них.

Олег глянув на коней, що були прив'язані до стовбура старого ялівцю, і навіть протер очі від здивування: поряд з двома вороними жеребцями стояв золотистий ахалтекинець, мов дві краплі води, схожий на того, що його показував їм на заставі капітан Чемерисов.

— Огир з золотими зубами? — вигукнув Трубачов.

— Переконайся, — сказав Хедаят і, підійшовши до коня, підняв йому верхню губу.

Зуби в коня були золоті.

— Тут вже я нічого не розумію, — розвів руками Олег. — Цей огир, дервіш… — Вони переслідують нас скрізь, мов якась невблаганна доля… Що це значить?

— О, я розповім тобі, що знаю, — заспокоїв його Хедаят. — Цей дервіш — зовсім не свята людина. Колись він був басмачем на землі твоєї батьківщини, потім тинявся десь в Афганістані, а коли в пустині з'явився Алаяр-хан, власник оцього золотозубого скакуна, дервіш-басмач прийшов до нього. Він служить шпигуном Алаяр-хана і доктора Томберга, де я бачив його десятки разів.

Він приїздив до місіонера в різному одязі, привозив у притулок якихось зв'язаних людей і навіть вбитих… Про нього говорять, що він може за один день проїхати п'ятнадцять фарсахів[31]. Він літає по пустині й горах, мов ураган, і сховатися від нього ніхто не може.

— Я зустрічав його вже кілька разів, — сказав Олег. — Але мені здавалося, що це різні дервіші, просто дуже схожі між собою.

— Ти помилився, і, мабуть, всі нещастя твоїх друзів ідуть від цього дервіша.

— В такому разі ми зараз примусимо його сказати, де знаходяться професор і Елла! — зрадів Трубачов.

— Що-небудь зробити його примусити можна, але сказати — ні, — похитав головою Хедаят. — Для нього вбити людину так само легко, як ящірці згубити свій хвіст, але ще легше йому мовчати. Він не скаже тобі нічого.

— Все ж я спробую, — наполягав на своєму Олег.

— Тоді відв'яжи од його сідла рушницю і заряди її покраще, — порадив йому Хедаят. — Твоє щастя, що вони залишили свої рушниці на конях, і ми будемо їхати тепер від них, не сподіваючись одержати постріл у спину.

Олег одчепив від сідла ахалтекинця карабін, загнав у патронник патрон і широко розчинив двері халупи.

— Вийди сюди, дервіш, я хочу поговорити з тобою, — гукнув він.

Але з халупи ніхто не виходив. Олег зазирнув туди і побачив, що дервіш і бандити знову стоять на колінах обличчями на схід і бурмочуть молитви. Поманивши пальцем Хедаята, він увійшов усередину.

— Ей, правовірні, — ставши за спинами тих, що молилися, сказав Трубачов. — Чи не скажете ви, де зараз російський лікар з своєю помічницею? Я обіцяю, що вступлюся за вас перед властями і вас не будуть судити, як інших бандитів. Ви чуєте? Ви не підете звідси, доки не скажете мені, де знаходяться мої товариші. Адже я знаю, що це ви їх забрали в Марестані. Куди ви їх поділи? Відповідайте ж!

Але "правовірні", не звертаючи ніякісінької уваги на Трубачова, продовжували белькотати свої молитви.

— Ну що ж, — сказав Олег. — Раз так, то я вимушений арештувати вас і одвезти в Келат, щоб передати фармандару, як злочинців і порушників порядку в провінції. Ви мене чуєте?

— Що ти, що ти? — зашепотів йому на вухо Хедаят. — Хіба ми справимося з такими шайтанами? Для чого вони нам? В горах надто важкий шлях, щоб тягатися ще з цими розбійниками. Ми заберемо їхніх коней і їхню зброю, а вони нехай бредуть до перевалу пішки.

— Зараз я з ними ще поговорю, — відмахнувся від нього Трубачов і ще раз спробував вплинути на "правовірних" погрозами й обіцянками. Але він так нічого й не добився. Дервіш і чорнобороді мовчали, мов кам'яні ідоли.

— Ну й чорт з вами! — не витримав Олег. — Залишайтеся тут, якщо вам так подобається. Ходімо, Хедаят!

Вони вийшли з халупи й стали на порозі здивовані. Біля коней вже поралася Сетард. Вона поприв'ючувала до кінських сідел все, що було на ослах.

— Сетард, що ти робиш? — гукнув їй Хедаят.

— А хіба ми не заберемо цих коней? — питанням відповіла вона.

— Так… Але цього ахалтекинця… Що ми з ним будемо робити? Він же нічого не їсть без опію…

— В хурджині є опій, — спокійно відмовила Сетард, — я вже подивилася. Нам вистачить надовго.

Цю Сетард просто не можна було впізнати після того вечора, коли вона приходила до Олега виконувати ганебний наказ місіонера.

— Візьмемо огиря? — запитав Хедаят Олега.

— Як хочеш, — здвигнув той плечима. — Мені від цього радості мало все одно. От якби оті негідники сказали, де зараз професор і Елла — це було б дорожче за все на світі. Але, бач… Не будеш же їх виводити розстрілювати над цією прірвою… Ми не звірі… Ну, поїхали?

— Поїхали, — сказав Хедаят і пішов до коней.

Через хвилину вони вже прямували стежкою, що вела до перевалу. Першим їхав Хедаят, далі Сетард, за ними Олег на золотозубому ахалтекинці, а позаду пленталися осли, яким не хотілося залишатися без хазяїв.

Чи ж думав начальник радянської прикордонної застави капітан Чемерисов, що Олег Трубачов буде колись їхати на цьому золотозубому огирові. Мабуть, що ні.

ТАК ОТ ЗВІДКИ ЦЕ МАРЕВО!

Того місця, де раніше стояла машина Кайнарова, Олег не впізнав в темряві.

З десяток вогнищ палахкотіло в чорній пітьмі біля підніжжя високих скель, високі язики полум'я підстрибували вгору і виривали з темряви незграбні постаті людей, поодиноких верблюдів. Але звідки тут стільки людей, звідки могли взятися верблюди?

Не наважуючись їхати прямо на вогонь, Трубачов наказав Сетард лишитися з кіньми, а сам разом з Хедаятом поповз ближче до табору. Вони наблизилися на таку відстань, з якої вже добре було чути людські голоси, і Олегові навіть здалося, що він розрізняє серед них голос Кайнарова. Олег зробив знак Хедаяту, і вони поповзли ще ближче. Дійсно, Трубачов не помилився. Біля одного з вогнищ сидів Кайнаров і

розповідав щось дуже веселе, мішаючи туркменські й персидські слова, допомагаючи собі руками. Навпроти нього, склавши ноги калачиком, примостився біля самого вогню тонкошиїй Зрбі і реготав разом з усіма іншими, слухаючи побрехеньки шофера про хитрого чоловіка, який обдурив муллу і багатого бая.

— Кайнаров! — тихо покликав Олег.

Кайнаров озирнувся, намагаючись зрозуміти, звідки почувся цей голос. Радість, що відбилася на обличчі шофера, остаточно переконала Олега, що ніяка небезпека йому тут не загрожує, і він сміливо ступив до вогню.

— Олег! Дорогий товариш Трубачов! — побачивши його, закричав Кайнаров і кинувся в обійми до свого товариша.

— Ну, розповідай, що тут у вас, — сказав Олег, коли були приведені коні й осли і він з Сетард і Хедаятом сіли біля вогнища, де їм дали місце.

— Я можу тобі пояснити, чому зламалася полувісь в машині, — засміявся Кайнаров. — Виявляється, колесо потрапило в отвір оглядальпого колодязя якогось кяриза, що йде звідси в пустиню.

— Мене це зараз не цікавить, — зітхнув Олег, — тим більше, що машині все одно нічим не зарадиш. Що з Григорієм Микитовичем і Еллою? Нічого не чути?

— Про це хай тобі розповість Зрбі.

— Мені соромно говорити, — червоніючи, промовив Зрбі. — Ми показали себе поганими мужчинами в той пам'ятний день, коли кинули тебе одного в пісках…

— Ну, не треба про це згадувати, — спинив його Олег.

— Ми поводились, як найгірші боягузи і безчесні люди, — гірко прошепотів Зрбі.

— Я ж тобі сказав уже, мій молодий друже, щоб ти не повертався до цього, — зауважив Трубачов. — Розкажи краще, що ти робив ці дні, як себе почував?

— Нам було соромно того вчинку, і ми з товаришем поклялися зробити все, щоб знайти тебе і твоїх товаришів, щоб дізнатися про причину цього проклятого марева, яке виганяє з оазису і з зелених передгір'їв останніх жителів. Тоді ж, після того, як марево зникло, ми вернулися в піски, на те місце, де покинули тебе, але знайшли тільки вбитого коня-сура, що приніс всім нам таке нещастя.

— Ну, тепер вже, по-моєму, ясно, що нещастя приніс зовсім не сірий кінь, — засміявся Трубачов.

— Так, — згодився Зрбі. — Якщо цей бідний кінь і приніс кому-небудь нещастя, то тільки собі, бо він лежить під барханом мертвий, а від його трупа йшли сліди, схожі на сліди вашої машини.

— Я цю машину вже бачив, — сказав Олег. — Продовжуй, будь ласка, далі.

— Що було нам робити? Ми їздили в Пай-аб до бахшдара, ще раз зверталися до нього за допомогою, але він обізвав нас божевільними і не захотів навіть слухати ні про міраж, ні про російських лікарів. Тоді ми повернулися до Кайнарова, порадилися з ним і попрямували в гори збирати відважних людей, щоб одним ударом покінчити з тим нещастям, яке впало на голови бідаків у пустині і яке втягло в своє згубне коло і тебе з твоїми друзями. Ми довго їздили по селищах, поки з нами не пішли ці люди, яких ти бачиш тут біля вогнищ. Ми дістали найвитриваліших скакунів і найшвидших верхових верблюдів. І от сьогодні не встигли ми

прибути сюди, як появився ти. Це добрий знак, і ми раді вітати тебе живого й здорового.

— Дякую, дорогі друзі, — розчулено промовив Олег. — Найбільшою втіхою для мене є думка про те, що я не лишився самотнім в цій чужій країні, що мені допомагали й будуть допомагати великодушні й відважні сини цієї землі. Я прошу тебе, Зрбі, познайомити мене з усіма товаришами, які згодилися піти на таку небезпечну справу.

Вони пішли од одного вогнища до другого, і скрізь Олега зустрічали дружні посмішки, скрізь прояснювалися обличчя при появі русявого радянського юнака, і той або інший з людей після знайомства тикав пальцем в груди Трубачова й говорив:

— Москоу?

— Москва! — відповів Олег.

— Сеталінград?

— Сталинград! — гордо говорив Трубачов.

— Хуб, хуб,[32] — кивали головами всі інші.

— Жителі Хорасана на протязі сотень років терплять різні злигодні, — говорив у цей час Зрбі. — Посіви на полях їхніх прадідів толочили коні воїнів кривавого Тамерлана. Потім тут безчинствував жорстокий Надир-шах, який переселяв з місця на місце цілі народи, перетворюючи квітучі міста в мертві руїни й примушуючи людей селитися в диких горах і сухих пустинях. А пізніше Реза-шах під приводом переводу кочовиків на осідлість почав одбирати в бідняків землі й роздавати їх своїм сановникам і поміщикам і загнав племена на вузенькі клаптики безплідної землі. Тепер, очевидно, комусь і це не сподобалося, і вони вирішили зігнати людей з їхньої землі, пустити по світу жебраками і

перетворити цей населений край в безлюдну смугу. Хто знає, для чого це робиться. Може, тут хочуть побудувати аеродроми, прокласти сюди асфальтові дороги, наповнити цю прикордонну смугу військами й машинами, щоб потім можна було загрожувати Радянському Союзу. Може, ці невідомі злочинці переслідують іншу мету, але як би там не було, ми мусимо стати їм на заваді.

— Хуб, хуб, — чулося з усіх боків.

— Я хотів би попросити тебе про одну річ, — звернувся Олег до Зрбі. — Зі мною приїхав юнак, по імені Хедаят, з ним — його наречена. Вони втекли від поганої людини і тепер у всьому Ірані не мають жодного знайомого, який би їм міг допомогти, і взагалі не знають, що будуть робити далі. Чи не зміг би ти їх підтримати, Зрбі? Хедаят молодий, сильний. Він може працювати на промислах, на заводі, в порту. Але ж у вас в Ірані не так то вже й легко знайти роботу.

— Щось зробимо, — запевнив його Зрбі. — У мене в Тегерані багато друзів, і Хедаяту зможуть допомогти. Поки що він може бути з нами.

— Ми зараз спитаємо його про це, — сказав Трубачов, прямуючи де того вогнища, де сиділи Хедаят і загорнута в покривало Сетард, що не зважувалася одкрити своє обличчя перед чужими чоловіками.

— Я говорив із Зрбі, — звернувся до нього Олег, — і він обіцяв допомогти влаштувати твоє життя. Він тільки просить почекати деякий час, поки ми будемо зайняті розшуками марева в пустині.

— А хіба я не буду з вами? — запитав Хедаят.

— Я не знав, чи згодишся ти на це ризиковане діло.

— Чи згоджуся я? А чого ж тоді ми з Сетард їхали через перевал? Ми будемо разом з вами скрізь, де будете ви. Я і Сетард. Правда ж, Сетард?

Дівчина мовчки хитнула головою.

— Гаразд, — сказав Олег. — Я нічого не маю проти. Чи не станеш заперечувати ти, Зрбі?

— Я радий вітати ще двох наших товаришів, — просто відповів Зрбі.

— А коли так, то давайте веселитися! — вигукнув Хедаят, зриваючись на ноги і розмахуючи руками. — У кого є бубон?

Знайшовся бубон і навіть гиджак, що чимось нагадував скрипку. Всі зібралися до вогнища, де були Олег і Зрбі, швидко утворювалося велике коло. Хедаят підморгнув комусь в натовпі і злегка провів пальцями по туго натягнутій шкірі бубна. Бубон відповів глухим, заспокійливим гудінням. Тоді Хедаят кинув на нього, мов горохом, одразу пучками п'ятьох пальців і одразу ж пройшовся по бубну кісточками руки. Це був тільки початок танцю, запрошення до нього, виклик. Всі чекали, хто ж вийде в освітлене виблисками вогнищ коло і, дрібно перебираючи ногами, плавними рухами тулуба й рук поведе німу жагучу пісню-танок. Ось Хедаят ще раз розсипав дріб по гладенькій поверхні бубна, і в цю мить всі побачили посеред кола гнучку, мов виноградна лоза, дівчину, з одкритим смаглявим лицем, зі звабливою посмішкою на мигдалевих устах. Бубон загримів веселіше й звучніше, він здригався тепер вже не од п'яти, а од всіх десяти пальців Хедаята, підлітав угору й падав майже до самої землі, замовкав на мить і знову гримів і гримів, як молодий весняний грім над садами теплих долин.

Сетард танцювала довго, і всі присутні супроводжували її танок ритмічними сплесками долонь. Але ось бубон замовк зовсім і настала черга гиджака…

Струни задзвеніли, і Сетард, не перериваючи танцю, заспівала сильним і високим голосом. Вона співала про те, що на одній з площ далекого Тегерану стоїть гармата туп-є-морварид, до якої стікаються

жінки з усього Ірану. Люди говорять, що жінка, яка пройде сім разів перед дулом цієї гармати, буде щаслива, але далеко звідси Тегеран і не вірять бідні жінки Ірану, що їхнє щастя ховається в дулі гармати. Не вірить і вона, Сетард, щастя якій допоміг знайти сафідму рус — білоголовий росіянин, що сидить тут посеред нас.

— Вона співає мов казковий птах мусикар, — прошепотів хтось поруч з Олегом.

— Мовчи, — цитькнули на нього. — Коли тобі співають, ти слухай.

Сетард співала на мові фарсі, а в колі сиділи люди з найрізноманітніших хорасанських племен: курди, лури, кашкайці, туркмени, бахтіари, афшари, каджари. Більшість з них не розуміли персидської мови, але їх зачарував один лише вигляд цієї надзвичайної, прекрасної, сміливої дівчини, яка, мабуть, виросла в суворих умовах гір, де жінка ніколи не знала, що значить закривати обличчя сіткою з кінського волосу, де вона завжди почувала себе нарівні з чоловіком.

А Олег тим часом вів тиху розмову з Кайнаровим і Зрбі.

— Як Монгані? Ви були в неї? — питав він Зрбі.

— Їй вже трохи краще. Вона просила не турбуватися про неї.

— Чи з'являлося марево після того, як я зник?

— Двічі, — відповів Кайнаров. — І обидва рази, як я помітив, у тихі, зовсім безвітряні дні, до обіду. У вітряну погоду марева не було.

— Дивно, — замислено потер щоку Трубачов. — Звичайне природне марево буває теж тільки в безвітряні дні. Невже ми помилилися? Але ж отой гуркіт і потім самий вигляд міражу… Ні, це не може бути звичайним явищем природи… Надто багато тут загадковою й підозрілого. Дервіш,

огир з золотими зубами, Алаяр-хан, місіонер, що їздить на своїй машині якраз в районі виникнення марева, — все це веде до одного якогось клубка, який ми повинні розмотати за всяку ціну.

— Завтра вранці вирушаємо, — сказав Зрбі.

— А по-моєму, не треба ждати ранку, — запально вигукнув Кайнаров. — Давайте спробуємо захопити їх до схід сонця.

— Кого "їх"? — запитав його Олег.

— Ну, тих, що ховаються десь у пісках і пускають це прокляте марево.

— А ти впевнений, що там дійсно хтось ховається?

— Чи впевнений? Ні, я переконаний в цьому точнісінько так само, як і в тому, що в мене був день народження.

— Коли так, — засміявся Олег, — то тут вже заперечувати нічого. Але як же, на твою думку, люди могли створювати такий міраж?

— Хіба довго вигадати яку-небудь пекельну машину, — сказав шофер. — Злякати людину легше, ніж заспокоїти її й дати їй хороше життя.

— Це так, — зітхнув Зрбі. — І як гірко думати про те, що якраз у моїй бідній країні, де люди живуть ще дуже й дуже погано, замість хороших, корисних машин раптом з'являються апарати, подібні до тих, що зараз встановлені в пустині, щоб наводити жах на її жителів.

— Ви обидва говорите з такою впевненістю, ніби вже бачили ці машини, — зауважив Олег. — Це ще треба перевірити.

— О, ми дуже довго думали над цим, — сказав Зрбі. — Ясна річ, темних, неосвічених людей легко злякати, їх легко можна примусити повірити, що це кара божа, що це початок страшного суду, що слідом за цим маревом появиться верхи на ослі анти-мухаммед, який знаменує собою кінець світу. Але той, чий мозок не затемнений фанатизмом, хто не особливо прислухається до байок мулл і дервішів, зрозуміє, що справа тут не в міфічному страшному суді, а в чиїйсь злій волі.

— Це добре, що ти і твої друзі не вірите в надприродне походження марева, — сказав Олег. — Але чи зможеш ти поручитися, що у всіх вистачить витримки і що ніхто не поверне назад, побачивши перед собою жахливі примари?

— Тому я й говорю, що треба захопити ці машини до того, як зійде сонце, — втрутився Кайнаров. — Ніч в пустині коротка. Небо вже почало світлішати. Чому б нам не вирушити зараз?

— Яка буде твоя думка, Зрбі? — запитав Трубачов.

— Я теж вважаю, що треба виступати зараз.

— Тоді скажи людям, хай готуються.

Зрбі пішов по колу, тихо говорячи щось кожному з присутніх, а Кайнаров присунувся ближче до Олега і, намагаючись зазирнути йому в очі, спитав:

— А я?

— Що — ти? — не зрозумів Трубачов.

— Я сьогодні теж поїду з вами?

— А машина? — в свою чергу поцікавився Олег.

— Машина — що? Вона все одно нікуди не дінеться.

— Помиляєшся, Кайнаров. Машина для нас зараз — найдорожче. Це наш притулок, пункт збору, продовольчий склад і все що завгодно. Позбутися машини — значить остаточно перетворитися в бездомних кочовиків. Машина — це, якщо хочеш, символ, часточка нашої Батьківщини. Уяви собі, як дивляться на неї тутешні мешканці. Адже це радянська машина!

— Ну для чого такі слова? — докірливо поцмокав язиком шофер. — Хіба Кайнаров не розуміє? Кайнаров усе дуже добре розуміє. Але йому теж хочеться поїхати з вами. — і хіба це погано?

— Я не можу тобі цього дозволити, — стояв на своєму Олег.

— А коли б я щось придумав? — примружив око Кайнаров.

— Наприклад?

— Серед нас є жінка.

— Дівчина, ти хотів сказати?

— Так, дівчина, ханум. Вона розумна і, мабуть, відважна.

— Ну то й що?

— Хай вона залишиться біля машини.

— Я подумав про це раніше за тебе. Вона справді залишиться біля машини.

— То чого ж ми сперечаємося? — здивувався Кайнаров. — Значить, я можу дякувати свою долю за те, що вона послала сюди цю прекрасну ханум, і спокійно їхати разом з вами?

— Нікуди ти не поїдеш.

— Але ж ця дівчина, Сетард?

— Ти відповідатимеш і за машину і за Сетард.

— Ой, ой, — вхопився за голову Кайнаров. — Я думав, що вона залишиться замість мене, а виходить — мене примушують охороняти і машину й ханум. Клянуся бородою свого дідуся — тут же нічого не трапиться. Я сиджу біля машини вже десять днів, і ніхто, крім шакалів, не пробував добратися до неї.

— Не пробував — ще не значить, що не захоче спробувати.

— І якраз сьогодні вдосвіта?

— Можливо, якраз сьогодні вдосвіта.

— Знаєш що, Трубачов? — сердито підвівся Кайнаров.

— Ну, що?

— Бачив каміння в горах?

— Ну, бачив.

— Ти гірший за нього. Твердий і… без серця. Камінь — і все.

— Що ж, камінь то й камінь. Нічого не поробиш.

— Тьфу! — сплюнув шофер і одійшов у темряву.

Через півгодини табір знявся з місця.

Ніч уже відступала в темні гори, звільняючи піски від своєї непроглядної запони. Спочатку все зливалося в один колір: і сірі піски, і сірі верблюди, що йшли широким швидким кроком, і сіре досвітнє повітря Навіть вороні й рижі коні майже не виділялися на загальному сірому тлі. Але ось повітря стало прозорішим, сіра пелена упала з нього, і стало видно довгий караван струнких, тонконогих верблюдів, групу вершників у голові каравану і Олега верхи на золотистому ахалтекинці на чолі всієї колони.

Зрбі порівнявся з Олегом і щось сказав йому. Трубачов підвівся на стременах, озирнувся на колону і, махнувши рукою, ніби запрошував усіх інших не відставати, погнав коня чвалом. Верблюди, звиклі ходити в довгих ланцюгах караванів один за одним, спочатку не слухалися своїх верхівців і не хотіли порушувати чіткого строю, але потім один за одним почали вибігати вбік і, далеко вперед викидаючи свої довгі ноги, помчали навздогін за ахалтекинцем.

Вже зовсім розвиднілося. Олег з жалем подумав, що вони виїхали все-таки надто рано, тому що марево не з'явиться до сходу сонця, а знайти його, поки воно само не викриє місця свого зародження, буде не так легко.

— Дивіться! — закричав Хедаят.

Олег кинув погляд у той бік, куди вказував Хедаят, і зліва, на самому краю чорних пісків, побачив ціле містечко з білих полотняних наметів. Він спинив коня і машинальним рухом протер очі: чи не марево це знову? Але ні, намети стояли на тому самому місці і зникати, здається, не збиралися. Трохи збоку від них виднілися якісь незграбні споруди, теж покриті сірою парусиною, і Олегові навіть здалося, що він бачить там кілька людських

постатей. Але це могло тільки здаватися, бо на такій відстані важко було розглядіти що-небудь, крім білих наметів.

Звертала на себе увагу та обставина, що в селищі, яке лежало перед ними, не було жодної повстяної кибитки з круглим куполом, не було й тих куренів, які звичайно напинають бідняки з однієї кошми, перекинутої через палицю. Жодного шматка рудої повсті, такої характерної для всіх поселень, постійних і тимчасових, пустині, жодної речі, яка б вказувала на те, що там зупинилося якесь місцеве плем'я. Ні, дивлячись на ці світлі намети, можна було б подумати, що тут отаборився загін військ якоїсь європейської держави або ж зупинилася для тривалої роботи велика дослідницька експедиція.

"Невже це й є те саме місце, звідки появляється марево?" подумав Олег і стьобнув коня.

— Вперед! — крикнув він.

Вершники на конях і верблюдах сипнули за ним.

Вже було видно, що в містечку є люди. Спочатку вони забігали біля тих споруд, що були збоку, потім замелькали й поміж наметів, ось там знялося в повітря кілька ніжноблакитних димків, слідом за якими почулися різкі звуки пострілів. Олег озирнувся — чи не злякався хто-небудь? Ні, ці люди, які з дитинства звикли до звуків пострілів, як до виття вітру над головою і до сипучих пісків під ногами, не звернули навіть уваги на ті кілька куль, що проспівали десь високо вгорі, розрізаючи прохолодне ранкове повітря.

Лавина вершників на конях і верблюдах, не збавляючи швидкості, продовжувала мчати вперед.

Від наметів ще раз дружно вдарили постріли. Але вони нікого не зупинили. Попереду від усіх скакав Хедаят, білі стрункі верблюди

намагалися перегнати швидконогих коней, і в тиші, що запанувала після другої черги пострілів, чувся лише глухий тупіт копит та важке дихання тварин.

— Зараз ми оволодіємо таємницею цього міражу, — повторював про себе Олег Трубачов, — зараз ми…

Спереду сердито забубонів кулемет. Він в одну мить наповнив повітря виючим свинцем, і першим упав Хедаят. Юнак повільно зсунувся набік, потім його ноги випали з стремен, і вороний кінь з голосним іржанням вже біг без свого вершника. Олег ще не встиг навіть зрозуміти як слід, що трапилося, як побачив, що Зрбі, який от-от мав наздогнати Хедаята, теж посувався з сідла і впав на чорний пісок біля молодого керманського перса.

Бідний Зрбі! Ти хотів вивчитися на лікаря, щоб допомагати своєму темному, нещасному народові, який знемагає від хвороб, — і от лежиш зараз на холодному чорному піску нерухомо, і невідомо, чи вже зможеш піднятися. Ти мріяв віддати своє життя твоїм зубожілим, переслідуваним горем братам, але вороги твого народу забрали в тебе життя, не давши йому розквітнути. Ти клявся, що жоден бідак не пройде повз тебе без того, щоб ти не подав йому руку підтримки, але от лежить біля тебе юнак Хедаят, і ти вже нічим не зможеш допомогти йому. Та й чи потрібна йому тепер допомога?

А кулемет сіяв і сіяв смерть у повітрі, і Олег, озирнувшись, побачив, що вже Хедаят і Зрбі не самі лежать на піску. Може, треба було повернути? Та ні, вороття вже не було. Хай вони не справляться з озброєною до зубів бандою, хай половина з них поляже, але ж зате вцілілі дізнаються про причину виникнення страшного марева, щоб потім рознести по пустині правду, підняти все населення на боротьбу з невідомими бандитами і повернути до своїх жител тисячі наляканих людей.

Олег гнав свого ахалтекинця що було сили.

Розпалений кінь вніс його в тісну вуличку між наметами і став як вкопаний, а на Трубачова в ту ж мить навалилося з десяток здоровенних бородатих молодців.

Йому зв'язали руки, накинули на голову жорсткий вовняний мішок, і останнє, що він ще встиг побачити, був зелений "вілліс" доктора Томберга, який котився сюди з пустині.

ДЕСЯТЬ КІЛОМЕТРІВ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Григорій Микитович першим почув стрілянину. Він швидко сів на кошмі й визирнув з намету. Але нічого, крім білуватого ранкового неба й темної широкої спини сонного вартового, що загороджував вхід до намету, професор не побачив. Тоді він почав будити Еллу.

— Елло Михайлівно, прокиньтеся, будь ласка, тут щось відбувається. Ви мене чуєте, Елло Михайлівно?

Елла прикрила очі рукою й невдоволено сказала:

— Господи, навіть поспати досхочу не можна.

— Але ж ви чуєте, стріляють! Стріляють, Елло Михайлівно! — вигукнув професор.

— Стріляють? — злякано підвела голову Елла. — Де стріляють? Хто?

— Стріляють десь тут поблизу, а хто — цього я, на жаль, сказати не можу.

— Можливо, це Олег? — запитливо подивилася дівчина на Григорія Микитовича.

— Цілком ймовірно, — згодився той.

— Але ж вони його вб'ють! — вигукнула Елла, пориваючись бігти з намету.

— Але куди ж ви побіжите? — тримаючи її за руку, сказав професор.

— Як куди? До цього негідника, якого ви лікуєте.

— Ви хочете йти до Алаяр-хана?

— А чому б мені до нього не піти?

— Але визнайте, що це зовсім не жіноча справа.

— По-вашому, жіноча справа — лише оплакувати мертвих? Так я не хочу плакати. Я хочу врятувати Олега.

— Вас просто не впізнати, Елло, — здвигнув плечима професор.

— Зараз це не має ніякого значення, — кинула дівчина, — пустіть мене.

— Але ж не треба гарячкувати, Елло Михайлівно. Спокій і ще раз спокій.

— Мені набридло спокійно чекати, поки ці бандити переріжуть нам горло.

— Але ж, Елло Михайлівно…

— Ви чуєте? Вони вже почали стріляти з кулемета! Я повинна піти до Алаяр-хана. Ви як хочете, а я піду.

— Звичайно ж, я з вами, — сказав професор. — Але зрозумійте, що гнів і запальність погані помічники в рішучі хвилини життя.

Вони вийшли з намету і. незважаючи на протести вартового, швидко попрямували до намету Алаяр-хана. Вартовий неохоче поплентав за ними.

Хана в його наметі не було. Не було там ні танцюриста, ні музиканта, яких Алаяр завжди тримав біля себе для звеселяння духу. Лише повар, товстий, безбородий чолов'яга, роздмухував вогнище біля намету, мабуть готував сніданок.

— Де Алаяр-хан? — запитав його професор.

— Алаяр-хан? — здивовано подивився той.

— Так, так, ваш Алаяр-хан, — підхопила Елла. — Де він?

Повар все ще не міг зрозуміти, що від нього хочуть, і щось запитав у вартового. Той пересмикнув круглими, як у жінки, плечима.

— Алаяр-хан, — почав було повар, але в цей час стрілянина раптом припинилася.

— Вони вбили його! — закричала Елла. — Мерзотники!..

— Заспокойтеся, Елло Михайлівно, — сказав він. — По-перше, Олег приїхав би сюди не сам, а з Кайнаровим, на машині…

— Тим гірше, значить вони вбили їх обох, — заплакала Елла.

— Але ж ми з вами не чули звуку мотора.

— Не чули? — зло вигукнула Елла. — То послухайте зараз!..

Справді, десь з пустині долинав шум автомобільного мотора.

— Дивно, — пробурмотів професор. — Що б це значило?

Непорозуміння їх розв'язав Алаяр-хан, який появився серед наметів у супроводі кількох бандитів, серед яких був і перекладач Саїд-Мухтар.

— Ти вбив їх? Вбив? Відповідай же! — кинулася назустріч йому Елла, і хан навіть зупинився від несподіванки. Він щось сердито запитав у вартового, але той не встиг відповісти, бо наперед виступив Григорій Микитович і, владним жестом примусивши всіх замовкнути, звернувся до перекладача:

— Ми вимагаємо від Алаяр-хана, щоб він пояснив причини сьогоднішньої стрілянини. Крім того, ми дуже стурбовані за долю своїх товаришів, які поїхали десь до фармандара і за смерть яких Алаяр-хан буде відповідати, якщо він або його люди стануть причиною цієї смерті.

Коли Саїд-Мухтар переклав ці слова ханові, той засміявся, підійшов до професора й поплескав його по плечу здоровою рукою. Потім він вклонився Еллі і щось сказав довге й заспокійливе.

— Алаяр-хан, — набожно піднявши очі, почав говорити Саїд-Мухтар, — просить пробачення за те, що перервав ваш солодкий сон так рано, коли довгорукий диявол Бушіаста не випускає з теплих обіймів постелі навіть найбадьоріших людей. Разом з тим він просить вас не турбуватись за долю ваших товаришів, які рано чи пізно (він вірить і молиться аллахові за це) обов'язково знайдуться. Він би радий був відпустити й вас, але просить побути тут ще деякий час, поки загоїться його рана, якій так добре допомогло неперевершене мистецтво російського лікаря.

— Гаразд, — сказав професор. — А стрільба? Спитайте Алаяр-хана, що значить ця стрільба?

— Ах, це була найзвичайнісінька учбова тривога, — відповів хан. — Професор, сподіваюся, чув, що у військах часто провадять подібну тривогу для того, щоб солдати були завжди напоготові.

— Хіба люди хана — солдати? — запитала Елла.

— Хан говорить, що чоловік не зобов'язаний давати відповідь на запитання, яке ставить жінка, — переклав Саїд-Мухтар, — але з поваги до професора він все ж скаже, що його люди справді солдати.

— Ще зовсім недавно хан намагався переконати, що він стоїть на чолі мирного племені, яке шукає собі щастя в пустині, — зауважив професор.

— Це правда, — відповів Алаяр-хан. — Ми нікому не об'являємо війни, ми ні на кого не нападаємо, ми, справді, сини пустині, які шукають свого щастя. Але нам платять за те, щоб ми охороняли оці піски, і ми їх охороняємо.

— Кому ж потрібні чорні, мертві піски? — здивувався професор. — І хто вам платить за їх охорону?

— Може, мій російський друг хотів би запитати мене про щось інше? — ухильно відповів Алаяр-хан.

— Добре, — згодився Григорій Микитович. — В такому разі скажи нам, що то за машина гула тут неподалік? Я знаю, що у тебе машин немає, а наші друзі повинні приїхати машиною. То чи не приховуєш ти їх приїзду?

— Професор хоче побачити машину, що прибула до нас в гості? — засміявся Алаяр-хан. — Я радий зробити йому задоволення, показавши цю машину.

Пропустивши поперед себе Еллу і Григорія Микитовича, Алаяр-хан з перекладачем і охороною попрямував вузькими завулками поміж наметами.

— Ось вона, — сказав він, коли всі вийшли на околицю білого містечка.

Там, посеред чорного, вилискуючого піску, стояв маленький зелений "вілліс".

Елла в знемозі від усіх цих хвилювань безсило обіперлася на плече Григорія Микитовича.

— От бачите, моя люба, — заспокійливо сказав їй професор. — Я ж казав вам, що не треба хвилюватися.

Але сам, коли вони повернулися до свого намету, схвильовано заявив:

— Елло Михайлівно, ми не можемо більше чекати, нам треба щось робити…

— Ще вчора ви говорили зовсім інше, — нагадала йому Елла.

— То було вчора. Ви думали, що я вірив цьому негіднику Алаяр-хану? Думаєте, я вірю йому зараз? Анітрохи! Я добре знаю, що він бандит, знаю, що вся його банда займається якимсь незаконним ділом і що про неї нічого невідомо навіть місцевим властям. Нас хан не одпустить, це вже напевне, більше того, — зараз, мабуть, десятки його бандитів

нишпорять повсюди, шукаючи Трубачова й Кайнарова, щоб захопити й їх і таким чином зовсім приховати всякі сліди зникнення нашої експедиції.

— Я вам про це говорила ще в перший день, — зауважила Елла.

— А я робив вигляд, що не поділяю ваших побоювань лише тому, що не хотів вас ще дужче налякати. Я сподівався, що воно все якось розв'яжеться само, що Олег і Кайнаров знайдуть нас або ж звернуться за допомогою до фармандара. Ну, а тепер…

— Тепер ви вже не вірите в наше визволення?

— Ні, я не перестаю вірити, але, в свою чергу, хотів би якось сприяти цьому. З кожним днем навколо нас скупчується все більше й більше загадок. То ці мішки, крізь які ми нічого не можемо бачити, й незрозумілий гуркіт, то несподівана стрілянина, то ця нічим не з'ясована охорона мертвих чорних пісків.

— А хочете, я розгадаю всі ці загадки? — сказала Елла.

— Ми можемо висловлювати тільки ті чи інші припущення і не більше, — відмахнувся професор. — А цього замало, щоб пояснити те, що відбувається навколо нас. Та зараз і не час для теоретизувань. Треба діяти.

— Як саме?

— Наприклад, втікати.

— Втікати?

— Так.

— Але ж нас наздоженуть через годину, — сказала Елла. — Куди можна втекти в одкритій пустині?

— Це вірно, і тому треба втікати одному, а другий мусить зробити все для того, щоб зникнення його товариша тут не помітили якомога довше.

— І хто ж мусить втікати? — запитала Елла.

— Звичайно, я, — підняв брови професор. — Я мужчина, у мене більше витримки, сил…

— А мене, дівчину, ви вважаєте за можливе залишити саму серед цих головорізів.

— Стривайте, стривайте… Ви дійсно маєте рацію. Я про це не подумав. Тоді, на жаль, нам доведеться відмовитися від думки про втечу.

— Це ж чому?

— Ну, раз я не можу вас лишати тут, а вдвох тікати було б безрозсудно, то…

— Залишається ще один варіант, — нагадала Елла.

— Який?

— Втікати можу я.

— Ви?

— Так, я. Чому ви так здивувалися?

— Але цього я не можу допустити.

— Чому саме.

— Я знаю вас, як ніжну, звичайно, прекрасну й розумну дівчину, але для такої виснажливої подорожі по чорних безлюдних пісках…

— Я не народжена, ви хотіли сказати?

— Ніхто з нас не народжений для цього, але ви, крім того…

— Ви не вірите, що я можу добратися до передгір'їв? Але ж їх видно навіть у щілину намету. Я дійду туди навіть вночі, встигну добратися до них ще до того, як спохватяться бандити.

— Я не можу вас відпустити.

— Але ж, Григорію Микитовичу…

— Ні, ні, про це не треба й говорити. Не будемо більше повертатися до цієї теми. Давайте краще вмиватися.

— Ну, що ж, коли так, то дозвольте мені хоча б сходити по воду, — зітхнула Елла.

— Будь ласка, — засміявся професор. — Щодо цього в нас, здається, суперечок не буде.

Воду вони носили для себе самі, беручи її з невеличкого колодязя, що був у кількох десятках метрів від їх намету. Колодязь являв собою круглий отвір у грунті, прикритий зверху плитою з білого піщаника, і щоб набрати з нього води, треба було лише трохи відсунути цю плиту, нахилитися й зачерпнути глеком воду, яка виходила тут майже на поверхню. Григорій Микитович немало дивувався цьому чудодійному джерелу і навіть пробував якось спитати про його походження у Алаяр-

хана, але той послався на аллаха і його пророка, а про колодязь так нічого й не сказав.

Щождо Елли, то їй тут все було байдуже: і полотняні намети, що мали явно не іранське походження, і іноземне озброєння бандитів, і цей незвичайний колодязь. Вона приходила сюди, машинально черпала воду й, думаючи про щось своє, повільно поверталася до намету. Так було й цього разу. Дівчина одсунула кам'яну плиту, нахилилася над чорним отвором, з якого тягнуло прохолодною вогкістю, й опустила туди глек. Не дивлячись вниз, вона знала, що зараз глек гучко булькне, її рука зануриться у воду і можна буде тягти посудину назад. Але сьогодні глек чомусь не булькав. Навпаки, він ударився об щось тверде, і Елла, глянувши вниз, побачила, що води в колодязі зовсім мало. Крім того, вона помітила з одного боку колодязя підземну галерею, яка раніше була заповнена водою.

Спробувавши виміряти довжину галереї рукою, Елла переконалася, що це дійсно підземний хід, а не ніша в стінці колодязя, як їй спершу здалося.

"Що б це таке було?" роздумувала вона, повертаючись до намету.

Професор з зацікавленням вислухав її розповідь про галерею.

— Здається, ми натрапили на розгадку природи нашого незвичайного колодязя, — сказав він. — А ви не помітили, далі, в напрямку підземної галереї, ніде на поверхні немає подібних колодязів?

— Я не звернула на це уваги, — відповіла Елла.

— Виливайте цю воду, я піду до колодязя ще раз і спробую перевірити своє припущення, — швидко сказав Григорій Микитович. — У мене виникла ідея.

— Яка саме?

— Потім дізнаєтесь. Треба спершу впевнитися, що я не помилився.

Професор майже бігцем кинувся з намету і повернувся лише через півгодини.

— Все правильно! — радісно закричав він. — Ми врятовані. Вихід знайдено!

— Але ж як, що ви маєте на увазі? — благально склала руки Елла. — Я ще нічого не знаю і не розумію.

— Зараз зрозумієте, — сідаючи, сказав професор. — Зрозумієте й зрадієте не менш за мене. Слухайте ж. Цей колодязь, з якого ми щодня беремо воду, — не що інше, як кяриз, або канат.

— Що це значить?

— Ну, так тут називають підземні галереї, з допомогою яких проводиться вода в засушливі місця.

— Як же це робиться?

— Дуже просто. Тобто, я хотів сказати просто по ідеї, тому що саме проведення вимагає величезних затрат людської сили. Робиться ж це так. Десь в передгір'ях знаходять джерело, здебільшого підземне, тобто таке, яке обіцяє бути більш-менш постійним. Від цього джерела в тому напрямку, де потрібна вода, починають рити підземний тунель. Тому що довго під землею без повітря не просидиш, та й вириту землю треба кудись викидати, через кожні п'ятдесят чи сто метрів роблять колодязь на зразок оглядових каналізаційних колодязів у наших містах. Розумієте? І от цей кяриз, або канат, тягнуть на кілька кілометрів у пустиню, аж доки вода не вийде на поверхню. Вгадати, де проходить підземний

тунель, можна по цих колодязях. Тільки що я пройшовся вздовж канату, який постачає воду в наш колодязь, і переконався, що він тягнеться далеко в піски, очевидно, до самих передгір'їв.

— Все ж мені не зовсім зрозуміло, яке відношення має цей кяриз до нас з вами, — сказала Елла.

— Ну, це вже зовсім просто, — засміявся професор. — Хто з нас в дитинстві не читав романів, герої яких подорожують по підземеллях. А в нас з вами тепер є цілком реальне, позбавлене всякої романтики підземелля, яке виведе нас в гори.

— Хіба кяриз можна використати для цього?

— А чому б ні! Тунель має достатню ширину й висоту, щоб в ньому вільно могла пролізти людина. Я не кажу, що це буде дуже приємна прогулянка — повзти кілька кілометрів у тісному підземеллі по холодній воді, але в нашому становищі й це добре.

— А коли раптом з гір поллється вода і затопить тунель?

— Тунель ніколи не буває заповненим до краю, — запевнив Еллу Григорій Микитович. — Зараз же в ньому майже зовсім зникла вода. Це, очевидно, пояснюється тим, що тривалий час стоїть спека, в горах теж не випадають дощі, й головне джерело обміліло. Крім того, я ж вам вже сказав, ще через кожні п'ятдесят метрів є колодязі, куди при потребі можна буде вилізти.

— Але ж чим ближче до гір, тим колодязі, мабуть, будуть глибшими?

— Про це я, дійсно, не подумав.

— І можна добратися до самого джерела і не мати змоги вилізти на поверхню? — продовжувала Елла.

— Так, так, — прикусив губу професор. — Ви маєте рацію. Можна, звичайно, допустити, щоб будівники канату залишили в колодязях виїмки або ж робили їх такими вузькими, щоб з них можна було легко вилізти, впираючись ногами й спиною в протилежні стінки, але це тільки припущення.

— У всякому разі, його можна перевірити на найближчих колодязях, які, я сподіваюся, по настільки глибокі, щоб з них не можна було вилізти, — сказала Елла.

— Це добра думка, — зрадів Григорій Микитович. — Повернутися ми можемо завжди. Це не проблема.

— Чому ви говорите "ми"? — запитала Елла.

— Тому що нас двоє, коли я не помиляюся.

— Але полізу по канату я одна.

— Це ж чому? — дозвольте довідатися.

— Тому, що, по-перше, для вашого здоров'я тривале перебування в крижаній воді небезпечне…

— А по-друге? — поцікавився професор. — Що ви ще вигадали?

— А по-друге, зникнення нас обох бандити помітять швидше. А так я вже буду в горах, поки вони встигнуть кинутися в погоню. Вам вони нічого не зроблять, бо Алаяр-хан боятиметься втратити лікаря. А тих кількох днів, поки бандити вас не чіпатимуть, мені цілком вистачить для того, щоб добратися в Келат, знайти Олега й Кайнарова, попросити допомоги у фармандара і звільнити вас звідси.

— Все це досить дотепно вигадано, але я не відпущу вас одну, — твердо сказав професор.

— А я не дозволю вам лізти у воду, — заявила Елла. — Не відпустити ж мене ви не маєте права, як начальник експедиції, за долю якої ви відповідаєте.

— Ми ще подумаємо про це, — ухильно відповів Григорій Микитович.

— Нічого думати, сьогодні вночі я спускаюся в кяриз!

— Ну, гаразд, гаразд, — примирливо сказав професор. — Давайте снідати. Нам вже несуть он страви з кухні самого Алаяр-хана.

А пізно вночі, коли бандитський табір спав міцним сном, Григорій Микитович тихо підняв задню полу намету, і Елла, поцілувавши старого професора, непомітно вислизнула надвір.

Вона прокралася якнайдальше від наметів, знайшла другий колодязь, закиданий сухими гілками саксаулу, і, обережно відсунувши гілки вбік, полізла в чорне страшне підземелля.

Вона ніколи не відзначалася особливою хоробрістю. Вже дорослою, маючи диплом лікаря в кишені, продовжувала боятися темної кімнати, вночі могла прокинутися й потім довго не спати, бо їй все ввижалося, що хтось лізе у вікно. А під час грози мерщій витягала з волосся всі металеві шпильки, вважаючи, що вони можуть притягувати атмосферну електрику, хоч добре знала всю безглуздість подібних побоювань.

Але зараз треба було забути всі свої страхи, відкинути всі вагання, побороти нерішучість і повзти по цьому тісному, задушливому, наповненому запахом цвілі тунелю. Зігнувшись, на колінах вона поповзла в холодній воді по гострих крупинках піску, яким вода за довгі роки щільно покрила дно тунелю. Випростати спину й хоч трохи відпочити

можна було тільки в наступному колодязі, але шлях до нього здався Еллі таким довгим, що вона вже навіть почала непокоїтися: а може, Григорій Микитович помилився і колодязів попереду немає? Та ні, професор сказав правду. Ось, нарешті, над спиною вже не нависає шар темної землі, вже можна стати на весь зріст, набрати повні легені свіжого, запашного повітря, що лине сюди з безмежних просторів пустині, дати спочинок зітертим ниючим колінам і втомленим до краю рукам. Але часу обмаль, вона не має права стояти тут, милуючись спокійними зорями в дивовижно чорному небі над пустинею і рясним дощем кривавочервоних метеоритів, що сиплються й сиплються з високості на мовчазну невидиму землю. Вона мусить іти вперед і вперед.

І знову холодна до судорг вода і гострий, мов сотні ножів, пісок під долонями рук і колінами, знову непроглядний морок перед очима. Скільки вона так повзла, їй уже важко було сказати. Пам'ятала тільки, як все світлішими й глибшими ставали колодязі — то наближався день, а вона занурювалася все глибше в канат. Здається, стояла в одному колодязі і, вкрай стомлена, спала, обіпершись спиною, але чи довго спала, не могла потім згадати. Спочатку пробувала лічити колодязі, але, нарахувавши їх з сотню, збилася з ліку. Та й яке це мало значення. Вона повзла під землею не десяток і не сотню метрів, а вже кілька кілометрів і буде ще повзти стільки. Так, кілометр за кілометром, далі від табору бандитів.

Світло в колодязях поступово стало згасати, і Елла зрозуміла, що настає знову ніч. А може, це колодязі вже були такі глибокі, що на їхнє дно не проникало світло? Адже всі вони зверху були прикриті сухими колючками, які, хай нещільно, але все ж закривали отвір. Може, спробувати вилізти на поверхню, скориставшись тими ледь помітними виїмками, що їх залишив у стінці колодязя заступ будівника канату? Ні, треба йти вперед! До кінця, в гори, де її вже ніхто не зможе знайти.

Раптом вона відчула, що тунель скінчився. Це не був колодязь, бо рука не намацувала його шорстких стінок, а око не вловлювало хоч слабких променів світла, але це вже не був і канат. Перед Еллою

одкрився якийсь великий підземний простір, може, водосховище, може, підземне озеро, які, вона читала про це колись, трапляються іноді в горах Тут Елла вперше за весь час свого перебування під землею згадала про сірники, коробочку яких Григорій Микитович завбачливо поклав їй в нагрудну кишеню. Вона спробувала засвітити сірник, але сірка на ньому від вологи стала м'якою, кришилася і не давала навіть іскорки.

Але як же знайти вихід звідси? Якщо це підземне водосховище, то воно обов'язково мусить бути з'єднаним з поверхнею землі, інакше як же його могли будувати. Боячись загубити в темряві тунель, Елла зробила кілька несміливих кроків вперед і мало не закричала з жаху. Над головою у неї раптом почулися звуки, схожі на зітхання, щось черкнуло по її обличчю, ще й ще раз, і вся печера наповнилася шумом і вітром. Серце у Елли стукотіло так гучно, що вона злякалася. Хвилину-другу стояла нерухомо, важко дихаючи. Чи не дурепа! Адже це напевне якісь птахи або ж летючі миші, що люблять такі темні закапелки. Чого ж тут боятися? Ось зараз вона візьме й гукне на всю печеру. Хай вони її бояться!

Але кричати Елла не стала. Як знати, може тут ховаються не тільки кажани. Від цієї нової думки дівчині знову стало страшно, і вона вирішила, що найкраще повернутися по тунелю до останнього колодязя й спробувати вилізти на поверхню.

Намацавши руками вхід до тунелю, Елла поповзла назад. Незабаром дісталася до колодязя. До крові обламуючи нігті, вона впиралася руками в піщану стінку колодязя, щоб через мить, тримаючись з допомогою ніг і спини, перехопити руками на десяток сантиметрів вище. Інколи зупинялася для спочинку, а потім знову просувалася вгору.

І ось нарешті її руки вже на поверхні, вона ліктями опирається на кам'янисті краї колодязя, пильно дивиться в темряву ночі.

Але що це?

В кількох метрах від колодязя темніли круглі, такі знайомі автомобільні колеса. Далі, зліва від машини, горіло велике багаття, навколо якого сиділи люди. "Чи не бандити ждуть її? — раптом промайнула тривожна думка. — Але чому серед них Кайнаров? Адже це він! Вона могла б заприсягтися в цьому. Покликати його? Ні, треба спершу вилізти на поверхню". Ще одне зусилля — і її ноги торкнулися теплого каміння.

А біля вогнища вже помітили її. Кайнаров, злякано схопившись, закричав щось по-туркменськи. Та й хто б не злякався, побачивши, як у кількох метрах від нього з-під землі несподівано з'являється жіноча голова?

У ЗІНДАНІ

Олега довго везли з мішком на голові і лише надвечір, скинувши мішок і розв'язавши йому руки, штовхнули в глибоку брудну яму. По цьому яму одразу ж закрили міцними сталевими ґратами, і Трубачов зрозумів, що він у зіндані, цій своєрідній східній тюрмі, в якій людей хоронять живими. В голову полізли жахливі історії, які він колись чув про зіндани, згадалося, як в зіндан просто на в'язня кидають ядовитих змій, як населяють зіндан ядовитнми кара-куртами, фалангами, скорпіонами, тарантулами, як примушують ув'язнених задихатися від власних нечистот, як днями не дають води і регочуть, коли збожеволіла людина набиває рот вологою землею, взятою з дна ями.

"Ну що ж, — подумав він. — Скаржиться ні на кого. Треба було діяти розсудливіше".

Він був спокійний. Вбивати його ніхто не думає, інакше для чого б вони везли його так далеко від свого бандитського табору? Можливо, захочуть використати його в якихось своїх цілях? Хай спробують. У

всякому разі найкраще, що йому залишалося — це ждати, а значить, примирившись з незручностями зіндану, відпочити як слід перед завтрашнім днем.

І Олег, розтягнувшись на дні зіндану, незабаром вже спав і усміхався уві сні своїми повними рожевими губами.

Він спав довго, аж поки не зійшло сонце й не зазирнуло крадькома в глибоку яму. Від ласкавого дотику сонячного променя Олег глибоко зітхнув і розплющив очі. Просто йому на голову згори спускалася сучкувата, почорніла від часу драбина. Він одсахнувся од неї і почув, як зверху зареготали.

— Ей! — гукнули звідти. — Вилазь, тебе жде головний арбаб[33].

Олег швидко поліз по ветхих щаблях. Іти хоч до самого диявола в гості, аби лише не сидіти в цій жаб'ячій копанці.

Вибравшись на поверхню, Олег опинився в саду. До його обличчя тягнулися гілки, унизані соковитими персиками, хизувалася. своїми пухнастими плодами маленька айва, звабно зеленіла густа стіна виноградника.

— Пішли! — штовхнув його вартовий прикладом у плече. — Арбаб жде…

Олег пішов по добре втоптаній глинястій стежечці, що пролягала через гущавину саду. Мабуть, немало ніг топтало цю стежку, немало в'язнів бачили ці дерева востаннє.

Стежка привела на вкриту соковитою травою галявинку, де, сховавшись в густому затінку пишного карагача, сидів одягнений у персидський шовковий халат жовтолиций доктор Томберг. Перед

місіонером був простелений багатий дастархан[34], на якому стояли підноси з фруктами й ласощами і три глеки з напоями.

Побачивши Трубачова, доктор Томберг усміхнувся і, зробивши такий жест, ніби він хотів підвестися йому назустріч, сказав:

— Я радий знову зустрітися з вами, мій молодий друже!

— Чого я не можу сказати про себе, — похмуро відповів Олег.

— Ну, нам зовсім недоречно сваритися після того, що з вами трапилося. Вірте мені, що як тільки я дізнався про це прикре непорозуміння…

— Ви сіли в свого "вілліса" й поспішили мені на допомогу? — ущипливо додав Трубачов.

— Уявіть собі, ви не помилилися, — зітхнув доктор Томберг. — Але чому ж ви стоїте? Сідайте, будь ласка. Вам давали що-небудь їсти? Ні, я так і знав. Ці іранці — жахливі люди! Хвала Всевишньому, що ви маєте такого відданого друга, як я. Але ви не слухайте мого базікання. Прошу вас — їжте, пийте. Найголовніше для людини — зберегти свої сили.

Місіонер мав рацію, і Олег, не чекаючи повторних запрошень, взявся за їжу.

А доктор Томберг тимчасом все говорив і говорив, і Трубачов ніяк не міг збагнути, що хоче від нього цей старий, облізлий шакал.

— Ви краще скажіть мені одне, — запитав він нарешті місіонера. — чи я знову буду змушений повернутися до зіндану?

— Не згадуйте більше про цей жахливий зіндан, — замахав на нього руками доктор Томберг, — я приїхав сюди спеціально для того, щоб визволити вас і зробити вам одну надзвичайно приємну пропозицію.

— Що ж, кажіть, — втомлено промовив Олег. — Єдине, що залишилося в моєму становищі, — це слухати.

— І відповідати також, — усміхнувся доктор Томберг.

— Коли виникне така необхідність, — уточнив Трубачов.

— Скажіть, у вас є батько, мати? — без певного зв'язку з попереднього розмовою запитав місіонер.

— Дивне питання, — подивився на нього Олег. — У кожного з нас мусять бути і батько і мати.

— Мусять-то мусять, але не в кожного вони є. Мої рідні, наприклад, вже давно покояться на нашому родинному кладовищі в Браувайлері. Є таке містечко біля Кельна на Рейні.

— Прийміть мої співчуття, — сказав Олег.

— О, це надто давня історія, щоб про неї зараз згадувати, — скупо всміхнувся місіонер. — Поговоримо краще про ваших рідних.

— На жаль, я вимушений буду позбавити вас цієї можливості: мої батько й мати загинули під час війни. Їх убили німецькі фашисти.

— Так, деякі мої співвітчизники дійсно творили негарні речі, — зітхнув доктор Томберг, — але я все своє життя був на службі у країн, прямо протилежних по своїх устремліннях фашистській Німеччині.

— Наскільки я пам'ятаю, ви рекомендувалися, як служитель господа бога, а не якихось країн, — зауважив Трубачов.

— Одне другому не заважає, — відповів місіонер. — Але повернемось до нашої головної теми. Ви сказали, що ваших рідних немає в живих Це дуже добре, тобто я хотів сказати, що так буде краще для вас…

— Це тоді, коли мене задушать тут у вашій ямі? — насмішкувато подивився на нього Трубачов.

— Ну для чого такі похмурі думки? — сплеснув руками місіонер.

— Не станете ж ви переконувати мене в тому, ніби я буду мати змогу повернутися на свою Батьківщину живим і здоровим?

— Батьківщина для людини там, де їй краще жити, — ухильно відповів місіонер.

— Чи не думаєте ви, що в зіндані, населеному фалангами й скорпіонами, мені краще, ніж було вдома, на рідній землі?

— Не будемо згадувати про ті неприємні години, які ви провели в темниці, — застережливо підніс руку місіонер. — Вважайте, що в зіндан ви ніколи більше не повернетеся.

— Рано чи пізно ви змушені будете мене відпустити! Не може ж людина пропасти в пустині, мов голка. Тим більше, коли ця людина — громадянин великої держави.

— Мова може йти лише про добру волю, — поблажливо усміхнувся доктор Томберг. — Інколи навіть велика країна нічого не може зробити з маленькою купкою рішучих і сильних людей. Але уявіть собі все ж, що у людей, яким ви завдали чимало турбот своєю, я б сказав, хлоп'ячою легковажністю, виникло бажання зробити для вас усе можливе…

— Цікаво, — примружив око Олег.

— Зробити все можливе для вашого особистого щастя.

— Найбільшим щастям для мене було б зустрітися з своїми друзями і поїхати на Батьківщину, — сказав Трубачов.

— А що б ви сказали, якби вам на досить вигідних умовах запропонували зміняти свій соціалістичний світ на…

— На світ капіталістичний? — доказав за нього Олег.

— Можете користатися й цим терміном, — охоче згодився доктор Томберг. — А зараз будемо говорити про діло. В даному випадку я виступаю як представник однієї досить впливової компанії, яка має солідні капіталовкладення майже по всій земній кулі.

— Що це за компанія? Чия вона? Німецька, французька, англійська, американська?

— Вона… як би вам сказати?.. Вона космополітична, так би мовити, в її склад входять представники різних країн…

— Ясно. Скільки вони платять вам?

— О, ви надзвичайно практична людина. Це мені подобається. Недарма я відчув до вас таку щиру приязнь ще під час нашого першого знайомства.

— Ближче до діла.

— Прошу пробачення за моє недоречне базікання. Я все-таки, мабуть, старію. Отже, про головне. Ми дамо вам все: гроші, жінок, вілли,

машини. Ви зможете поїхати куди завгодно: в Каліфорнію, в Ніццу, на Гаваї…

— На Гаваї? — здивувався Олег. — Але я не хочу на Гаваї, я хочу в Рязань.

— Це де? — не зрозумів доктор Томберг.

— Недалеко від Москви.

— Ви смієтеся, а я говорю цілком серйозно. Ви назавжди залишитеся в світі, де людина створена за образом і подобою самого господа бога. Там ви матимете змогу вільно пересуватись по всіх материках земної кулі, у вас не буде турбот про шматок хліба, ви зможете взяти від життя все, що воно може дати.

— Цікаво. А якщо я не захочу швендяти по всій земній кулі і не захочу ждати від життя чогось надзвичайного, що буде тоді?

— Тоді? Бачите, ви мені надто сподобалися ще з першого разу, щоб тепер говорити…

— Ага, розумію, тоді — знову в зіндан? — сказав Олег. — Отже, мені треба вибирати: або зіндан, або багатство? Це схоже на східну казку. Спробуємо дізнатися, чим вона кінчається. Припустімо, що я вибрав багатство.

— От і прекрасно, — зрадів доктор Томберг, — я знав, що ваш розум підкаже вам єдино правильний вихід.

— Але що я повинен дати за обіцяне вами багатство? — запитав Трубачов.

— Дрібницю, — замахав руками доктор Томберг, — сущу дрібницю, про яку не варто навіть говорити.

— А все ж таки?

— Ви повинні сказати кілька слів кореспондентам.

— Про те, що я відмовляюся від своєї Батьківщини?

— Так, ви приблизно вгадали, але, крім цього…

— Що ж ще?

— Ви повинні сказати, що вас разом з вашими товаришами закинули сюди з метою підняти повстання серед місцевих племен.

— Ого! Виходить, радянських лікарів, які приїхали боротися з епідемією тифу, треба перетворити в комуністичних агентів, які хотіли підняти повстання й приєднати цілу іранську область до Радянського Союзу?

— За винятком деяких деталей, ви вгадали.

— А коли я відмовлюсь?

— Тоді вас передадуть в руки іранських властей, і ті судитимуть вас як комуністичного агента.

— А докази? Ви забуваєте, що для суду потрібні докази.

— Доказів скільки завгодно. Ви спалили кишлак у пустині, ви повели в гори, де у вас є таємні склади зброї, населення Марестана і

навколишніх кишлаків Великого оазису, ви вкрали персидську дівчину, потім напали на мирних подорожніх і, побивши їх, забрали у них коней…

— Он що! Добре ж ви все продумали. Але скажіть мені, будь ласка, чому вам так хочеться обов'язково сховати мене і моїх товаришів у тюрму? Невже тільки тому, що ми радянські люди?

— Я надто стара людина, щоб керуватися в своїх вчинках лише власними політичними симпатіями чи антипатіями, — відповів доктор Томберг. — Якби це було так, я б просто потурбувався, щоб вас тихенько прибрали — і кінець. Але я не вбивця, я чесна людина.

— Значить, ми вам заважаємо?

— Ви не помилилися.

— Але ми зовсім не ставили собі на меті провадити в пустині антирелігійну пропаганду.

— Справа не в цьому, — перебив його доктор Томберг. — Ви заважаєте мені не як місіонеру, а як представникові промислової компанії.

— Компанії? Що ж може робити ваша компанія в цій пустині? Може, будувати аеродроми біля кордону з Радянським Союзом? Зараз це досить модно. Здається, представники вашої компанії нещодавно вже прощупували міцність нашої прикордонної охорони?

— Ні, наша компанія цілком мирна, — заперечив доктор Томберг.

— Я й не кажу, що вона військова. Але це не завадить їй за добрі гроші збудувати в прикордонній зоні аеродроми, автостради, бомбосховища і інші не дуже приємні для моєї країни речі. І коли подумаєш, що в Ірана тисяча сімсот п'ятдесят кілометрів сухопутних

кордонів з Радянським Союзом, то справді стають зрозумілими побоювання вашої компанії, як би їй ніщо і ніхто не завадив мати на цій не зовсім чистій справі добрячий зиск.

— Ви помиляєтесь, мій друже, — спокійно промовив доктор Томберг. — Якщо хочете, я можу розкрити вам нашу таємницю, і тоді ви переконаєтеся, що ніякої загрози з боку нашої компанії і її діяльності для вашої країни немає. Якщо хочете знати, то й спроба перейти кордон була розрахована на те, що ваші солдати, захопившись погонею, в свою чергу порушать іранський кордон. І поки там розв'язувався б цей конфлікт, ми б робили своє.

— Цікаво, — сказав Олег. — Що ж саме робить тут ваша компанія?

— Але я розповім вам лише з тією умовою, якщо ви дасте мені зараз слово ще подумати над моєю попередньою пропозицією.

— Даю слово, — повагавшись, відповів Олег, почуваючи, що зараз він дізнається нарешті про всі ті таємниці, які оточували його з того часу, як він потрапив у пустиню.

— Застерігаю однак, що в разі вашої незгоди на наші пропозиції, вам краще не згадувати на суді того, що я зараз вам розповім, бо вам все одно ніхто не повірить.

— Гаразд, я це знаю.

— Отже, вас цікавить діяльність нашої компанії. Будь ласка. Наші геологи знайшли в передгір'ях смугу чорних монацитових пісків, які ви, сподіваюся, бачили.

— Довелося, — підтвердив Олег.

— Ці піски містять у собі дуже багато радіоактивного торію, який, як вам, очевидно, відомо, знаходить зараз дуже широке застосування у виробництві атомної енергії і з успіхом замінює уран. Майбутнє торію — величезне, і той, хто має в своїх руках його запаси, з часом займе досить тривке місце в світі.

— Перспектива непогана, — відзначив Олег. — Але ж піски — іранські?

— Іранський уряд нічого про них не знає і ніколи б не дізнався. Місцеве населення теж не звертало уваги на ці піски, бо всі спроби оросити їх незмінно кінчалися крахом.

— Але я не розумію, чому могли стати на заваді ми? — здивувався Олег. — Адже ми зовсім не мали наміру втручатися у внутрішні справи Ірану.

— Ви були сторонніми людьми, а це вже небезпечно. Варто вам було сказати два-три слова про те, що ви бачили в пустині вишки розвідувальних експедицій, і все б пропало.

— А хіба цих вишок ще ніхто не бачив?

— Звичайно ж ні. Ми найняли спеціальний загін людей, щоб тримати в таємниці розвідки.

— А промислові розробки? — запитав Олег. — їх же не будеш вести таємно?

— Ми й не збиралися цього робиш. На той час вся земля в пустині й передгір'ях належала б нашій компанії.

— А люди, які там живуть?

— Вони переселяться в інші місця. Землі в Ірані багато.

— Поганої — так, — сказав Олег. — А от доброї землі щось я не бачив тут в достатній кількості.

— Ну, нас не турбує доля кількох талі тисяч туземців. Вони якось влаштуються.

— І ви сподівалися, що радянський громадянин може стати співучасником такого нелюдського злочину? — з дрожжю в голосі запитав Олег, підводячись з місця. — Та ви розумієте, що ви робите, старий мерзотнику? Ви гірший за фашиста! Ви…

— Вас зараз знову кинуть у зіндан, — спокійно промовив доктор Томберг. — Подумайте про свою долю. Ще не все втрачено. Я не чув ваших останніх слів.

— Я можу їх повторити, коли хочете! — в нестямі закричав Олег. — Плювати мені на ваш зіндан і на всю вашу банду.

— Ей, хто там? — покликав Томберг. — Візьміть його!

З-за кущів виступили два здоровенних бандити…

СУД НА МАЙДАНІ

Вночі, коли над садом заблимали спокійні волохаті зірки, в зіндан знову опустили драбину і чорні постаті на краю ями наказали:

— Вилазь!

Олег неквапно поліз нагору.

— Швидше! — закричали звідти.

— Встигнеш, — сказав Трубачов. — Чого кричиш?

Як тільки він ступив на поверхню землі, на нього накинулося кілька чоловік і почали в'язати йому руки. Олег не боронився: що він міг зробити з десятком відгодованих, до зубів озброєних бандитів? Тим більше, що майбутнє його не дуже лякало: рано чи пізно все з'ясується, винні дістануть по заслузі, і їхня експедиція зможе продовжувати свою роботу, яку злочинці перервали на самому початку.

Із зв'язаними руками Трубачова провели через сад, виштовхали за огорожу, і він побачив у темряві невиразні силуети високих горбатих тварин.

— Будуть кудись везти і, мабуть, далеко, раз на верблюдах, — догадався він, і в ту мить його збили з ніг.

Він ударив черевиком в чиюсь темну морду, що нахилилася над ним, але з другого боку на нього напало одразу три чи чотири бандити, затиснули його ноги і почали їх теж в'язати. Зв'язаного, його понесли до одного з верблюдів і запхали у вузький, як домовина, ящик, прив'язаний до спини верблюда. Олег зрозумів, що його поклали в кеджавегу, в ящик, у якому перси інколи перевозять своїх жінок, коли хочуть, щоб їх ніхто не побачив. Така подорож обіцяла мало приємного. Як тільки караван рушив, Трубачов одразу відчув на собі всю незручність подібного способу пересування.

Верблюд, на якому висів кеджавега, ішов широким нерівним кроком, від чого його високий горб, та й уся спина, метлялися сюди й туди. Кеджавегу з Трубачовим кидало в усі боки, і Олегові здавалося, що ще хвилина такої божевільної подорожі — і він втратить свідомість. Від верблюдів, які перед тим, мабуть, понаїдалися верблюдячої колючки, нестерпно тхнуло, і Олега почало нудити.

Верблюди завжди бадьоріше несуть свою ношу, коли чують приємні для їхнього слуху звуки. Тому іранці прив'язують їм по два бубонці біля колін або вішають дзвіночок на шию. Мелодійний передзвін таких дзвіночків діяв на Олега заспокійливо, заколисував, навівав дрімоту, гнав геть неприємні думки. Ось незабаром, думав він, бандити привезуть його в якийсь великий населений пункт, передадуть представникам влади, ясна річ, приклавши всіх зусиль до того, щоб обвинуватити його, Трубачова, в діяльності, направленій проти Ірану. Тоді він доб'ється зустрічі з фармандаром, розповість йому про все, що трапилося з їхньою експедицією, і про події у Великому оазисі — і банда доктора Томберга буде ліквідована, бідні люди повернуться до своїх осель, звідки їх вигнало страшне марево.

Глухими гірськими стежками три дні й три ночі бандити везли Олега в Келат, де передали його як "радянського агента" до рук поліції.

Трубачова одвели до місцевої тюрми. Це була невелика, складена з дикого каменю халупа на дві камери без вікон і з маленьким коридорчиком для наглядача. Наглядач, невисокий перс з пофарбованою бородою, у ватяному халаті, поли якого були закочені й підв'язані під лівою пахвою, перевальцем, мов гусак, пройшов у кінець коридорчика, відчинив двері однієї з камер і мовчки вказав туди Олегові.

Здвигнувши плечима, Трубачов переступив поріг. Двері, зроблені з нещільно пригнаних одна до одної грубих колод, зі скрипом зачинилися за ним, і пітьма, яку лише в кількох місцях розрізали вузенькі смужечки світла, що пробивалося крізь двері, огорнула молодого перекладача. В камері не було ні стола, ні стільця, ні ліжка. Тільки оберемок напівзотлілої рисової соломи лежав у кутку, під вкритою цвіллю стіною.

— Що ж, — сказав вголос Трубачов. — Відпочинемо поки що, а там буде видно… Завтра почну воювати з правосуддям…

В коридорі було тихо. Олег ліг на солому, заплющив очі і одразу ж відчув надзвичайну полегкість у всьому тілі, вимученому довгою подорожжю в незручному кеджавегу. Він незчувся, як і задрімав, і прокинувся від якогось незрозумілого бурмотіння. Розплющив очі — в камері було ще темніше, ніж перед тим Очевидно, вже настав вечір. В коридорі, майже під самими дверима камери, хтось швидко-швидко бурмотів по-персидськи:

"В ім'я бога милосердного й всемилостивого! Слава богові, повелителю творінь, цареві останнього суду! Тобі молимося, тебе, помічника в скорботах, кличемо: веди нас на шлях істинний, але істинний шлях тих, кому ти зробив добро, а не тих, на кого ти вилив свій гнів, а також і не на шлях тих, які помиляються, ходять в пітьмі. Амінь".

То молився наглядач. Він ще якийсь час зітхав, кректав, потім, мабуть, підвівся, двічі вимовив "салам алейкум!" і замовк. Через півгодини він знову зашарудів у коридорі, зняв засув з дверей камери, одчинив їх і, присвічуючи каганчиком, тихенько покликав:

— Рус, рус!

Олег продовжував лежати, не обзиваючись.

— Рус, ти хочеш їсти? — запитав наглядач.

— Спасибі, я не голодний, — відповів Трубачов.

— А пити?

— За ковток води буду вдячний, — сказав Олег.

Наглядач, обережно ступаючи ногами в зелених сукняних панчохах, вніс у камеру глек з водою, поставив його біля Олега і, усміхаючись, почав розглядати свого в'язня.

— Чого смієшся? — запитав його Олег.

— Вперше бачу руса, — відповів той. — Ти сильний і мужній юнак, але твій одяг робить тебе схожим на горобця.

— А ти в своєму одязі схожий на стару бабу, — щоб не лишатися в боргу, відповів Трубачов.

— Пий воду, — примирливо сказав перс. — Для чого нам сваритися? У тебе тепер буде багато вільного часу, і я зможу розповісти тобі, чому ми носимо такий напівжіночий одяг.

— Ти думаєш, що я буду тут довго сидіти? — поцікавився Олег.

— У нас тільки двічі на тиждень буває суд — в понеділок і четвер. Понеділок сьогодні — він уже закінчився, отже, раніше четверга тебе не покличуть до суду. Зволож свої уста цією водою. Вона приємніша за поцілунок красуні. Ти граєш в нарди?[35]

— Ні.

— Тоді, може, ти знаєш седренц, або сто турбот?

— Ти маєш на увазі шахи?

— Так. Ми називаємо цю гру сто турбот тому, що вона примушує людину багато думати й спрямовувати свій розум на різні обставини. Але ходімо до мене, на палас. Там буде зручніше.

— А ти не боїшся, що я зв'яжу тебе й утечу звідси? — жартома запитав Олег.

— Не витрачай марно своїх зусиль, бо двері тюрми замкнені знадвору, — посміхнувся наглядач.

— Знадвору? — не повірив Олег. — Але хто ж це зробив?

— Мій друг пасбан[36].

— Для чого?

— Ми повинні охороняти тюрму, тобто не спати цілу ніч, а так я сплю тут на паласі, а пасбан вдома.

— І тобі не страшно залишатися на ніч з ув'язненим? — запитав Трубачов.

— Якщо в'язень не викликає довір'я, я не відчиняю дверей, — усміхнувся наглядач.

— Виходить, ти мені віриш?

— Ти рус, — була відповідь, — а я чув, що всі руси — чесні люди. Під час війни, коли в Хорасані були руські війська, я жив у Белуджистані і не мав нагоди дати втіху своїм очам від споглядання цих справедливих людей. Тому я з такою радістю дізнався, що до мене везуть руса. От тільки шкода, що ти шпигун.

— Я шпигун? — вигукнув Олег. — Хто це тобі сказав?

— О, про це зараз говорить увесь Келат, — підняв руку наглядач.

— Але ж це неправда!

— Все на світі переплуталося зараз, ніхто не розбере, де правда, а де неправда, — посміхнувся наглядач. — Хіба ти повіриш, коли скажу, що я закінчив медресе[37] в Ісфагані, знаю напам'ять весь священний коран, "Голестан" великого шейха Сааді і всю "П'ятерицю" незрівнянного Нізамі.

— Ти освічена людина і працюєш наглядачем у тюрмі? — не повірив йому Олег.

— Так, — сумно похитав головою перс. — Як сказав благословенний Шемс-ед-дін Мухаммед: "Хафіз, надію кинь на щастя в цьому світі, немає блага в ньому і все на шкоду нам". Важко знайти роботу в Ірані старій людині, коли вона не забула про честь, про славне минуле своєї батьківщини...

— Дивний притулок для чесної людини — тюрма, — пробурмотів Олег.

Наглядач розставив на дошці заяложені, зроблені з пальмового дерева шахи і запропонував Трубачову ходити першому.

— Ти хотів знати, чому ми носимо широкий і вільний, мов у жінок, одяг, — продовжував він, коли було зроблено кілька ходів з обох сторін. — То слухай. Це трапилося в той час, коли цар Нін воював з бактрійцями і обложив головне їхнє місто Бактру. Серед його воєначальників був і Менон, управитель Сірії. У цього Менона була надзвичайно вродлива й розумна дружина по імені Семіраміда (вона потім стала дружиною самого царя Ніна й збудувала Вавілонські стіни). Облога затяглася надовго, і нетерплячий у коханні Менон вирішив викликати у військо свою дружину. А щоб в дорозі її ніхто не впізнав, він наказав пошити їй одяг, не схожий ні на чоловічий, ні на жіночий. Коли ж вона прибула у військовий табір і, завдяки її мудрій пораді, обложене місто незабаром було здобуте, то Семіраміду всі стали поважати. Всім сподобалася і сама Семіраміда і її одяг, і багато хто почав наслідувати їй. Пізніше цар Кір наказав носити цей одяг своїм воїнам.

— Я читав про це у грецьких істориків Ксенофонта і Діодора Сіцілійського, — сказав Трубачов. — Але, на мою думку, це просто легенда, бо люди, багато чого на перший погляд незрозумілого, намагаються пояснити з допомогою всіляких історій. Насправді ж одяг ваш є простим пристосуванням до навколишніх умов.

— Ти говориш розумні речі, — зауважив наглядач. — Звідки ти все це знаєш?

— Я вчений і повинен знати все це, — розвів руками Олег.

— Хіба ти вчений?

— Так. Власне, готуюся ним стати.

— Але ж мені сказали, що ти шпигун?

— Тепер твоя воля вибирати, кому вірити.

— Якщо ти не шпигун, то хай кожен твій день стане для тебе тисячею днів, — сказав перс.

— Тільки не в цій тюрмі, — засміявся Олег.

— А коли ти задумав щось лихе проти моєї країни, то тебе судитимуть ті, кому належить це зробити, і не моя справа розбиратися в тому, хто винний, а хто ні. Отже, розкажи мені про все, що з тобою трапилося.

І Олег почав довгу розповідь про події у Великому оазисі.

Другого дня почалося слідство. Фармандар, побачення з яким просив Трубачов, від зустрічі відмовився. До Келата почали стягатися якісь

підозрілі особи, що фігурували в справах слідства як "свідки", з Тегерана прибув спеціально призначений на цей процес дадбан — державний прокурор.

Все йшло до того, щоб звинуватити ні в чому неповинного радянського юнака і тим самим прикрити чорні справи, які творила у Великому оазисі іноземна компанія.

Тегеранські газети "Етелаат", "Посте Техран", "Кейхан" виходили тепер щодня з величезними на чверть сторінки заголовками: "Комуністична небезпека в серці Азії", "Червоний агент серед лагідних дітей пустині!", "Радянська Армія приготувалася до стрибка на Іран!" З іранської преси справа Трубачова перекочувала до реакційних закордонних органів, агентство "Парс" в перекрученому вигляді брало факти звідти, перебріхувало їх ще раз і знову давало в іранські газети. Внаслідок всіх цих метаморфоз постать Трубачова набувала щораз найнеймовірнішого забарвлення. То про Олега писали, ніби він, замаскувавшись басмачем, проник у Іран ще в 1924 році (хоча насправді він тоді лише встиг народитися), одружився на персіянці, проліз навіть у воєнне міністерство і зник лише під час війни, коли в Іран були введені війська союзників. То його називали полковником радянської контррозвідки, який все своє життя займався переслідуванням правовірних мусульман.

Дадбан, який вів слідство, щодня приносив Олегові газети і, вказуючи кривим волосатим пальцем на заголовки, які звивалися чорними, мов змії, персидськими літерами, говорив, що вимушений все це включити до свого обвинувального висновку.

— Але ж це вигадки, як вигадане все, що стосується моїх ніби злочинних намірів! — вигукував Олег. — Невже ви не розумієте всього безглуздя затіяного процесу?

Та дадбан був упертий, мов ішак. Він усміхався, потирав свої пухкенькі, нафарбовані хноєю долоні, гучно сякався просто в полу халата і говорив:

— Ви спалили кишлак, ви налякали жителів Марестана, заявивши, що будете стригти всіх жінок, ви вкрали персидську дівчину по імені Сетард і сховали її в горах, ви…

— Все це брехня, — втомлено відказував Трубачов, — заклинаю вас всім дорогим для вас і для ваших дітей не вірити словам так званих свідків, а організувати офіціальну перевірку… Мова йде не про мене особисто, — я нічого не боюся, тому що моє сумління чисте. Але в той час, поки ви тут вишукуєте нові докази проти мене, у Великому оазисі лютує марево і останні мешканці цього відвойованого в пустині шматка землі, кидаючи все своє добро, втікають звідти світ за очі.

— Ніякого марева немає, це все ваші вигадки, — відмахувався прокурор.

— Але перевірте, прошу вас, перевірте, переконайтеся в правдивості моїх слів. Ще раз повторюю, що мова йде не про мою долю, а про долю тисяч іранців, про долю цілої іранської області, яка, можливо, вже завтра опиниться в руках жорстоких і підступних ділків.

— У вас немає ніяких доказів, ви хочете заплутати слідство, — стояв на своєму прокурор.

— Доказ у мене один: в чорних пісках, на схід од Келата, щодня в тиху погоду з'являються в повітрі страхітливі примари, які з шаленим гуркотом мчать на кожного, хто перебуває поблизу. Побачивши марево, кочовики мерщій женуть свої отари з передгір'їв, караванбаші завертають свої каравани, з кишлаків оазису, де ще є мешканці, втікають перелякані чоловіки й жінки, діти й білобороді діди. Невже іранські власті не знають і не хочуть знати, що відбувається в їхній країні?

Невже їх не цікавить доля своєї землі й свого народу? Невже вони спокійно будуть спостерігати, як пожадливі чужинці розтягатимуть по шматку Іран, висмоктуючи з його надр нафту, вирубуючи його сади, щоб збудувати на їх місці аеродроми, розкрадаючи багатства цієї древньої країни?

— Це все пропаганда! — закричав прокурор. — У вас немає ніяких доказів! Відповідайте на запитання, а не читайте мені лекції! Я вас обвинувачую, а не ви мене!

Тоді Олег відповів прокуророві старовинним персидським віршем:

Джіре джіре джірах яні джа

Адаміра демах яні джа

Джіре джіре джірах ес тері буд

Адаміра демах чері буд.

Що означало:

Чому тріщить свічка,

Чого боїться й кричить чоловік?

В першій невистачає сухого жиру,

В другому є домішка ослячого жиру.

Розлючений прокурор заявив, що суд відбудеться завтра ж.

Коли Олег сказав про це наглядачеві, з яким за ці дні міцно здружився, той довго зітхав, заплющивши очі, а потім раптом запитав:

— Хочеш, я випущу тебе цієї ночі на волю?

— Ти ризикуєш своєю долею й долею своєї сім'ї, — відказав Трубачов.

— У мене ніколи не було сім'ї, а життя такої бідної людини, як я, не має особливої вартості. Та й для чого тобі турбуватися про мене? — Я теж втечу з Келата. Іран досить великий, щоб у ньому сховався нещасний старий чоловік, переслідуваний долею.

— Той, хто не почуває за собою провини, не втікає, — сказав Олег.

— Значить, ти не підеш звідси, якщо я навіть одчиню двері?

— Ні, не піду.

— Але ж тебе завтра будуть судити, одвезуть до Тегерана і кинуть у в'язницю.

— Уряд моєї країни ніколи не залишає в біді своїх громадян. Рано чи пізно мене звільнять.

— У вашій країні живуть щасливі люди, — пробурмотів наглядач і вийшов із камери.

Після сходу сонця прийшли молоді міцноногі пасбани й повели його на келатський базарний майдан, де мав відбутися суд.

Мабуть, люди, які спровокували цей процес, були зацікавлені в тому, щоб на ньому було якомога більше присутніх. Через те судове засідання було винесене на базарний майдан і мало відбутися на підвищенні —

накара-хане, на якому міські музиканти щодня супроводжували захід сонця грою на флейтах, барабанах і велетенських мідних карнаях. Цього звичаю, заведеного ще Тамерланом, в Келаті неухильно дотримувалися й до цього часу.

В звичайні дні над майданом стояв гамір, в повітрі клубилпея хмари пилу й диму з печей і ковальських гори, сьогодні ж тут панувала тиша, вся площа заздалегідь була ретельно полита водою. Скрізь, біля закритих крамниць і рундуків, між кочовиками, що не злазили з своїх ослів і верблюдів, біля перукарень і галерей, де сиділи ювеліри й торгівці коштовностями, мелькали зелені мундири пасбанів.

Суд засідав на накара-хане, застеленою товстим килимом, трохи збоку стояла кафедра для прокурора і лава для підсудного, огороджена кам'яним парапетом.

Перш ніж приступити до справи, судді випили по чашечці чаю, запропонувавши промочити горло й обвинуваченому. Потім прокурор, якому, мабуть, хотілося якомога швидше покінчити з цим зухвалим юнаком, щось шепнув голові суду, і той, ставши навколішки, похапцем помолився, присяжні й члени суду зробили те ж саме, і процес почався.

Прокурор підійшов до кафедри, розгорнув сувій паперів, відкашлявся і почав:

— Бо ім'я бога милосердного й милостивого! Ми, Агасі-бек Ібн-Джарі, мусимо заявити судові про те, що…

І він почав довгий перелік злочинів, яких Трубачов ніколи не робив, і ворожих намірів по відношенню до Ірану, яких радянський юнак ніколи не мав.

— Цей невірний, — вигукував дадбан, — не хоче визнати своєї тяжкої провини. Він хоче заплутані правосуддя, вигадуючи байки про якесь

марево, що нібито лютує над великим оазисом поблизу чорних пісків. Але мудрість і благословення аллаха завжди з нами, і ми легко розпізнали під поверхнею неправди дійсні вчинки й наміри цього злісного комуністичного агента. Я вимагаю від суду з усією суворістю поставитися до цього небезпечного шпигуна і тим самим захистити наш народ від жахливої небезпеки…

Прокурор говорив і говорив. Віті пересипав свою промову висловами з корана й з персидських поетів, він здобрював свій обвинувальний висновок доброю порцією східного красномовства, і поки вій читав це безконечне еддеа-наме[38], на протилежному кіпці майдану з'явився якийсь караван. То був дуже великий караван з верблюдів, коней і ослів, і на спинах у тварин копичилися не звичайні в'юки, а незграбні предмети, що нагадували чи то металеві конструкції, чи то дерев'яні деталі збірних будинків. Майже ніхто з присутніх не звернув уваги на караван, бо всі дивилися вперед, туди, де засідав суд, і не бачили, що робиться в них за спинами. Судді й присяжні засідателі, що, куняючи, слухали верескливий голос дадбана, теж не помітили прибуття каравану.

Один тільки Олег весь якось внутрішньо стрепенувся при погляді на цих сіруватих верблюдів, на їх незвичайний вантаж і на людей, які метушилися на другому кінці майдану, спускаючи на землю в'юки. Він спершу догадався, а через кілька хвилин, впізнавши серед караванщиків синій комбінезон Кайнарова, вже не мав ніякого сумніву, що то прибули його друзі. Але що вони привезли? І чому Кайнаров не йде сюди, щоб заявити протест, звільнити його, Олега, від цього ганебного суду? Чи тут професор і Елла, чи вдалося Кайнарову їх розшукати.

Та ось невеличка групка людей одділилася від каравану й потонула в натовпі, що заповнював майдан. Через кілька хвилин перед накара-хане стояли професор, Елла, Кайнаров, Зрбі з перев'язаним плечем і ще кілька незнайомих Олегові чоловіків. Пасбани загородили професорові вхід на накара-хане, тоді наперед вийшов Зрбі і щось сказав їм, як видно, різке, тому що поліцаї загрозливо схопилися за гвинтівки.

— Що там таке? — нахилився вперед голова суду. — Що треба цим людям? Хто вони?

— Ми вимагаємо пропустити нас, — закричав Зрбі. — Ми хочемо, щоб суд негайно вислухав нас!

— Арештуйте його, — наказав прокурор, якого перебили в найбільш патетичному місці його промови. — Цьому гольтіпаці, мабуть, дуже хочеться сидіти на одній лаві з підсудним.

Тоді знову наперед виступив професор і, владним порухом руки відсторонивши двох пасбанів, зійшов на підвищення, де засідав суд. Перш за все він підійшов до Олега, обняв його й міцно поцілував, потім зробив знак, щоб інші також піднялися до нього, і, звертаючись до прокурора, сказав:

— Я вимагаю зараз же припинити цю комедію.

Трубачов переклав слова Григорія Микитовича.

— Хто ти такий? — закричав дадбан. — Я зараз же накажу тебе арештувати!

— Я начальник експедиції радянських лікарів, яка приїхала у вашу країну боротися з епідемією тифу, — відповів професор. — Ми прибули сюди на запрошення іранського уряду, але знайшлися люди, яким ми стали на заваді своєю присутністю у Великому оазисі, і тому вони вирішили перешкодити нам займатися своєю справою. Мені прикро, що ви, державний прокурор і громадяни судді, теж стали жертвами обману і, замість того, щоб боротися з дійсними злочинцями, почали переслідувати зовсім невинного юнака, нашого перекладача.

— Ви топчете квіти[39], — перервав його дадбан. — У вас немає ніяких доказів. Це просто пропаганда, але, слава аллаху, ми не боїмося її і будемо продовжувати почате.

— Значить, ви не вірите, що у Великому оазисі діє банда злочинців? — запитав професор.

— І що там є якесь марево? — засміявся прокурор. — Я вже чув це від вашого молодого друга, і мені це набридло.

— Вам, очевидно, потрібні докази, якщо я не помиляюся? — знову запитав Григорій Микитович.

— У вас їх немає й ніколи не буде, — вигукнув дадбан. — Ей, ви, візьміть усіх цих людей і охороняйте їх так же пильно, як і підсудного.

Але не встигли пасбани оточити професора і його супутників, як Кайнаров, заклавши два пальці в рот, пронизливо свиснув, і тієї ж миті повітря над келатським майданом здригнулося від надзвичайно сильного струсу, над головами в присутніх щось загриміло, заревло, застугоніло, і просто на суд помчали тисячі страхітливих потвор. То було видовище, від якого здригнулися навіть ті, хто вже не раз бачив марево над чорними пісками. Елла зблідла, Кайнаров схопив Зрбі за здорову руку, Олег теж ступнув уперед, немов хотів ближче роздивитися на примари, що принесли стільки горя йому і його друзям, вже не кажучи про нещасних мешканців Великого оазису. А тим часом всі, хто був на майдані, включаючи й пиховитих пасбанів, попадали на землю і лежали, боячись поворухнутися. Прокурор як стояв, так і впав біля своєї кафедри, і звідти витикався тепер лише його обтягнутий смугастим шовком товстий зад. Присяжні засідателі ховалися один під одного, а старенький суддя зовсім збожеволів і намагався натягнути собі на голову здоровенний килим, на якому перед тим сидів.

Кайнаров дав знак рукою — і марево зникло.

Люди, що заповнили майдан, поволі підіймалися, лякливо озираючись, деякі зразу ж намагалися втікати з цього жахливого місця, інші стояли мов укопані. Суддя, якому все ж пощастило сховатися під килим, все ще сидів там, а прокурор одним оком визирав з-за кафедри, не наважуючись вилізти звідти.

Та ось знову захвилювався натовп, розступився, утворюючи довжелезну живу алею, по якій в напрямку до накара-хане закрокували червономорді, вгодовані чоловіки в коштовних халатах, в тонких муслінових мендилях — чалмах, так нібито поверталися з далекої Мекки правовірні прочани, що ходили поклонитися чорному каменю Кааби[40]. Попереду йшов, мабуть, найтовстіший з усіх чолов'яга, з великим рубіном на чалмі, підперезаний одразу трьома шовковими хустками, що свідчило про його неабияке багатство. То був Алаяр-хан. За ним тяглася майже вся його банда. Їхня зброя була тепер у руках тих самих кочовиків, яких привів тієї ночі до Кайнара Зрбі, і сини пустині вели бандитів просто до суду.

— Ось, — вказав на Алаяр-хана і його помічників Григорій Микитович, — ось кого треба судити, панове судді! Подивіться на цих молодчиків!

Прокурор глипнув з-за кафедри своїм чорним оком у тому напрямку, куди вказував професор, суддя теж підняв краєчок килима й визирнув звідти, ніби пацюк з-під комори.

Народ на майдані, дізнавшись, кого ведуть, захвилювався, загомонів, заціпеніння у всіх пройшло, і люди вже оточували пекельні машини, привезені караваном.

Елла, яка до цього часу стояла, всіма забута, кинулася до Олега, вхопила його за обидві руки і голосом, що тремтів од хвилювання, промовила всього лиш два слова.

— Олег! Дорогий!

І по її щоках одна за одною покотилися великі прозорі сльози.

— Ну що ви, Елло? — ніяково сказав Олег. — Все гаразд, я дуже радий, що знову зустрів усіх вас… і мені, розумієте…

Він хотів сказати, що йому дуже хочеться стиснути її зараз у своїх обіймах, цілувати її миле обличчя, світле пишне волосся, прекрасні очі, але не сказав цього, лише потупцявся на місці, стискаючи Еллині руки, і спитав:

— А як же ви весь цей час? Де ви були? Як змогли потрапити до Келата?

— Це довга історія, — сказав професор. — Ми були в полоні у цих "джентльменів", яких ви зараз бачите перед собою. Елла підземною галереєю згодом вибралася з бандитського табору, випадково натрапила на Кайнарова, через три дні той підземеллям же привів у табір своїх нових товаришів. Вночі, коли майже всі бандити спали, вони захопили вартових, пов'язали бандитів, нав'ючили на верблюдів оту "передову техніку", яку тільки що тут демонстрували громадянам суддям, і попрямували до Келата, бо нам стало відомо про цей ганебний процес. Ми поспішали, щоб встигнути до початку суду, але, бач, все ж трохи запізнилися…

— Дорогий Григорію Микитовичу, ви з'явилися якраз вчасно, — схвильовано сказав Олег.

* * *

Увесь той день вони відпочивали в Келаті, а на ранок наступного дня їх запросив до себе фармандар.

— Я повинен уклінно просити у вас пробачення за всі ті неприємності, які спіткали вашу експедицію, — шанобливо звернувся він до професора.

— Неприємності дійсно дуже прикрі, — відзначив Григорій Микитович.

— Всі винні будуть суворо покарані, — запевнив його губернатор. — Ми зробимо все належне для заспокоєння мешканців Великого Оазису, а також для того, щоб ваша експедиція продовжила свою роботу.

— Хіба ви покараєте й тих іноземних спеціалістів, які керували апаратами, що охоронялись бандою Алаяр-хана? — поцікавився професор.

— У всякому разі я буду добиватися, щоб їх вислали з Ірану, — гаряче сказав фармандар. — Мені не зовсім зрозумілі технічні принципи дії цих апаратів, але зате я добре знаю, якої мети домагалися ці люди, виганяючи з Пайабського району всіх мешканців.

— Технічні принципи я можу вам по змозі пояснити, — посміхнувся професор. — Це не так складно.

— Я весь перетворююся в увагу, — сказав фармандар.

— Ці люди, — почав професор, — встановили в пустині великі проекційні апарати, які можуть давати зображення просто в повітрі, використовуючи наявність у ньому шарів різної щільності, які виникають внаслідок сонячного нагрівання. Зробити кіноплівку з малюнками різних потворних істот, ви самі розумієте, було справою зовсім не важкою. Отже, вони показували тутешнім мешканцям щось на зразок вдосконаленого кінематографа, який обходиться без приміщення і навіть без екрана. Щоб не тягти в сипучі піски важку електростанцію, вони вирішили використати енергію сонця. Вам, очевидно, відомо, що енергія сонячного випромінювання, яка падає на площу в один гектар, могла б приводити в рух електростанцію потужністю в десять тисяч кіловат. Останнім часом вчені винайшли спосіб безпосереднього перетворення енергії сонячного світла в електричний струм. Для цього треба лише покрити певну площу пластинками з кремнійових напівпровідників, і ви

матимете готову сонячну батарею. Я не зможу вам до ладу пояснити властивість цих дивовижних напівпровідників, скажу лише, що один з іноземних інженерів знайшов новий напівпровідник, який він назвав вікторітом і яким варто лиш покрити площу в кілька квадратних метрів, щоб мати достатню кількість електричної енергії для приведення в дію установки, що створює марево.

— І це все? — здивувався фармандар. — Так просто?

— Просто за своїми технічними принципами, але значно складніше за наслідками, — сказав професор. — Останнє нам ще не зовсім ясно. Ми знаємо, що тут діяла іноземна компанія, що малося на увазі захоплення великих родовищ цінних елементів. Але для чого було виганяти з оазису бідних людей?

— Це найбільше мене засмучує, — зітхнув фармандар. — Бачите, ця компанія могла б купити всі необхідні їй землі у нашого уряду, а він вже, в свою чергу, заплатив би мешканцям оазису чи допоміг би їм переселитися на нові землі. Але ви самі розумієте, що купувати такий добрячий шматок землі — це не так дешево. В цієї ж компанії з іранським урядом ще кілька років тому укладена угода, в одному з пунктів якої сказано приблизно таке: "Іранський уряд у відношенні всіх земель, які не використовуються Іраном в той момент, коли компанія звернеться з просьбою, дасть дозвіл на безкоштовне користування ними". Розумієте, у компанії була нагода одержати багатющі родовища торію зовсім безкоштовно. Для цього вимагалося лише одне: вигнати звідти населення і остаточно перетворити пустиню на дике, незаселене місце.

— Але для чого ж було укладати такий дивний договір! — запально вигукнув Трубачов. — Адже це означає навіть не продавати свою країну по шматку, а просто роздавати.

— Це все дуже складно, — сумно промовив губернатор. — Не думайте, що ми самі не розуміємо всіх переваг повної незалежності. З цього приводу я хотів би нагадати вам той факт, що ще в 1931 році меджліс прийняв закон "Про земельне володіння іноземних громадян в Ірані", який анулював право іноземних громадян на володіння землею в нашій країні. За цей закон голосував і мій покійний батько Салех Кашані. Але проходить час, і обставини змінюються. Наша країна надто відстала, щоб обходитися лише своїми силами. Нам погрібна допомога, а хто дає допомогу без користі для себе?

— Така країна є, — нагадав йому професор. — Радянський Союз, як вам, мабуть, відомо, допомагає багатьом країнам без будь-якої користі для себе.

— Я цього не знаю, — втомлено відповів фармандар. — Я маленька людина, чиновник, який служить своєму урядові, я не займаюся великими політичними проблемами. Так, так, я нічого не знаю. Але я люблю свій Іран, повірте мені.

— Ми вам віримо, — сказав професор. — Дозвольте подякувати за щире ставлення до мене і моїх товаришів і давайте, будь легка, домовимося про те, як нам продовжити нашу роботу.

І воші почали обговорювати план подальших дій.

Примітки

Примітки

1

Хорасан — область на півночі Ірану, головне місто — Мешхед.

2

Хауз — водосховище.

3

Шербет — прохолодний напій з фруктового соку і цукру.

4

Ізафет — родовий присвійний.

5

Такири — знижені ділянки у пустинних місцевостях з гладкою глинястою білою або буруватою поверхнею, щільною і твердою.

6

Фірдоусі (934-1025) — геніальний таджицько-персидський поет. "Шах-наме" — "Книга царів", поема Фірдоусі, одна з найбільших епічних поем світової літератури.

7

Нізамі (1141–1203) — геній азербайджанської і світової літератури.

8

Азар — дев’ятий місяць іранського сонячного року, що відповідає періоду з 22 листопада по 21 грудня.

9

Дервіш — член мусульманського ордена, свого роду монах ісламу. Іслам — релігія, заснована, за арабськими переказами, пророком Мухаммедом (Магометом) в 7 ст. і викладена в корані. Коран — "священна" книга ісламу, збірник різноманітних легенд і міфів; містить виклад віри, правила моральності, а також побутові і юридичні норми.

10

Намаз — мусульманська молитва, яку виконують п'ять разів на день.

11

Парс — область в Ірані, Ісфаган — місто.

12

Шахрдар — начальник міста.

13

Сааді (1184–1291) — геніальний таджицько-персидський поет.

14

Хурджин — сідельна торба.

15

Дувал — глиняний паркан.

16

Карагач — вид в'яза.

17

Фарнег — чужинець

18

Палас — тонкий килим з вовни або бавовни.

19

Лаваш — прісний хліб, що нагадує наші коржі.

20

Салмані — перукарня.

21

Баші — ватажок, начальник.

22

Той — весільне гуляння, банкет.

23

Джаним — милий (звертання).

24

Еркек-селін — багаторічна кущувата зелена рослина, росте на барханних пісках; сюзен — піщана акація.

25

Голестан — місце, де росте багато троянд.

26

Кебаб — м'ясна страва.

27

Хафіз (рік народження невідомий, помер у 1389) — геніальний персидський поет (справжнє прізвище Шемс-ед-діи Мухаммед).

28

Рудакі (народився в середині 9 ст., помер 941) — таджицький письменник.

29

Кран — дрібна іранська монета.

30

Хабардар! — стережись!

31

Фарсах — міра довжини, приблизно 6–7 км.

32

Хуб — добре.

33

Арбаб — пан, хазяїн.

34

Дастархан — скатертина.

35

Нарди — гра, що нагадує шашки.

36

Пасбан — поліцай.

37

Медресе — вища духовна школа мусульман.

38

Еддеа-наме — обвинувальний висновок.

39

Топтати квіти — ввічливий персидський вислів, який означає: "Ви говорите неправду".

40

Кааба — мечеть у Мецці (Саудівська Аравія).